

מושב חמישי

ילדים בסיכון - הזנחה והתעללות

יו"ר:

מוטי וינטר

מנהל השירות לילד ולנוער, משרד העבודה והרווחה

משתתפים:

דליה בן רבי, חוקרת בכירה, ג'וינט-מכון ברוקדייל

טלל דולב, מנהלת המחקר במרכז לילדים ולנוער, ג'וינט-מכון ברוקדייל

פאנל:

פרופ' עלייאן אלקרינאוי, המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, מנהל המרכז

לחקר החברה הבדווית והתפתחותה, אוניברסיטת בן-גוריון

אווא סמעאן, מנהלת הלשכה לשירותים חברתיים בג'ש ונציגת תא מנהלי

לשכות רווחה ערביות בצפון

פתיחה

היו"ר מוטי וינטר

במושב הקודם עלו מספר שאלות ביחס לחשיבותם של מחקרים, והאם צריך להמשיך לערוך עוד ועוד מחקרים, כאשר הכל יודעים שהבעיה המרכזית שלנו היא עוד ועוד משאבים.

אנחנו, במסגרת השירות לילד ונוער, עובדים עם מכון ברוקדייל, ומאוחר יותר עם המרכז לילדים ולנוער במכון ברוקדייל במשך כשבע שנים. במהלך שבע השנים האלה ביצענו עשרות מחקרים, חלקם מחקרי יסוד וחלקם מחקרים קטנים יותר, אבל אין ספק שהעבודה המשותפת בין המחקר לבין השדה הניבה תוצאות רבות מאוד, ובעיקרו של דבר דיוק רב יותר וקליעה למטרה. במקרים רבים אנחנו עובדים קשה מאוד במדינת ישראל ומקבלים החלטות מ"הבטן" בסדרי גודל של 700 מיליון ₪, 100 מיליון ₪, ואלה הם סכומים מכובדים מאוד. פעמים רבות החלטה כזו או אחרת קובעת את גורלם של ילדים. לכן, אני מייחס חשיבות רבה מאוד לשותפות הזאת בינינו לבין מכון ברוקדייל. יש גם שותף שלישי, אשלים, אבל אני מדבר על הנושא המחקרי שהוא בעיני חשוב מאוד.

התחלנו בשותפות חדשה עם המגזר הערבי בצפון. לפני כשלוש-ארבע שנים, כל מנהלי הלשכות לשירותים חברתיים התכנסו במנזר סנטה אנה והחלטנו לעשות מעשה, להפסיק לקטר, ולנסות לחשוב איך מרימים ביחד שותפות, משנים את מה שקורה בתחום השירותים החברתיים לילדים בסיכון במגזר הערבי בצפון. כיום אנחנו מתחילים במהלך דומה באוכלוסייה הבדואית בדרום. את התוצאות של השותפות הזאת, שהתחילה בקיטורים, המשיכה בחשיבה משותפת, והמשיכה דרך מחקר יסודי של כל הצרכים של ילדים בסיכון במגזר הערבי תראו בהמשך. יש תוצאות שאפשר לראות כבר אחרי תקופה קצרה ביותר.

השילוב בין מחקר ועשייה יכול להיות שילוב מוחץ, שילוב שפותח הרבה דברים, ועושה פריצות דרך, שאחרת אינני יודע איך היינו יכולים לעשות. במקרים רבים אני מתייחס למחקר גם כמוצר פוליטי. אי-אפשר להתווכח עם חלק מהמוצרים. תתחיל דליה בן רבי ממכון ברוקדייל שתציג מחקר שנעשה על תחנות לבריאות המשפחה.

איתור ילדים בסיכון בתחנות לבריאות המשפחה:

ממצאים מסקר ארצי השוואתי

דליה בן רבי

ביומיים של הכנס אנחנו מדברים על צרכים שונים של ילדים ובני נוער. בחלק מהיומיים עסקנו בכלל הילדים, ובסך-כל הצרכים שיש לכל הילדים. במושב הזה אדבר על קבוצה ספציפית בקרב הילדים האלה - קבוצת הילדים בסיכון שיש להם צרכים מיוחדים וצרכים רבים יותר משל ילדים רגילים. מערכת השירותים צריכה להיערך באופן מיוחד כדי להבטיח לילדים אלה תנאים הולמים לגדילה ולהתפתחות תקינה.

אולם, אחת הבעיות המרכזיות בתכנון שירותים לילדים בסיכון היא הקושי לאמוד את מספרם ואת סוג והיקף הצרכים הנובעים ממצבי הסיכון. הבעיה הראשונה באיתור ילדים בסיכון היא קושי בחשיפת המצבים ובזיהוים. למצבי הסיכון בקרב ילדים יש היבטים רבים: משפחתיים, חברתיים, רגשיים ופיזיים, אך לעתים יש קושי לזהות את מצב הסיכון בשל חוסר ראיות לקיומו, אם בשל גילו הרך של הילד והעובדה שאינו יכול לספר על כך, או בשל חוסר הביטוי למצבים אלה בהופעתו או בהתנהגותו של הילד. מצבים עמומים אינם ניתנים לאיתור באמצעות מפגש חד-פעמי בין הילד לגורם המאתר, אלא, דורשים הערכה מעמיקה יותר והפעלת שיקול דעת. מצבי הסיכון מתרחשים בחלקם במסגרת המשפחה, ומכיוון שקיומם נחשב לא נורמטיבי ומטיל סטיגמה על המשפחה, נמנעים מפנייה אל השירותים לצורך קבלת עזרה.

הבעיה השנייה באיתור ילדים בסיכון היא היעדר קריטריונים ברורים ומוסכמים להגדרת מצבי סיכון. מצבי סיכון נמצאים על רצף שבקצהו האחד נמצאים מצבים הניתנים לזיהוי בקלות כמצבים המהווים סכנה להתפתחותו של הילד, ובקצהו השני - מצבים שבהם ברור שאין סיכון. בין שני קצוות אלה נמצאים מצבים רבים שאינם חד-

משמעיים, מצבים העשויים להתפתח למצבי סיכון וכד'. ההבדלים בהגדרות של המצבים וחוסר הבהירות של ההגדרות השונות מתבטאים גם בחילוקי הדעות בקרב אנשי המקצוע העוסקים בתחום לגבי מהות המצבים הנחשבים מצבי סיכון לילדים, וקיימות הגדרות שונות של מצבי סיכון בקרב ילדים במסגרות שונות.

המחקר שיוצג כאן היום מנסה להתמודד עם בעיות אלה באמצעות איתור הילדים בסיכון בעזרת אנשי מקצוע בשירותים אוניברסליים בקהילה, המכירים את רוב הילדים והם בעלי ידע וניסיון המאפשרים להם לזהות מצבי סיכון. במסגרת המחקר נעשה ניסיון לאתר ילדים בסיכון מלידה ועד מלאות להם שלוש שנים באמצעות האחיות בתחנות לבריאות המשפחה (טיפות חלב). לממצאים לגבי קבוצת הגיל הזאת חשיבות רבה מאוד כי, כמו שדיברנו על זה כבר במשך היומיים האלה, השלבים הראשונים של ההתפתחות חשובים מאוד להמשך. כל הנושא של איתור, מעקב, מניעה, המתחיל בגילים אלה, מאפשר פיתוח שירותים ותהליכים לאיתור ולמניעה מוקדמת של בעיות בגיל מבוגר יותר.

המחקר נערך בשיתוף עם התחנות לבריאות המשפחה ובמסגרתן, וכאן המקום להודות לשירות כולו ולאחיות על ההיענות ושיתוף הפעולה, ובמיוחד לנירה ברעם, רכזת קשר אם-ילד בשירותי בריאות הציבור, שהייתה שותפה לכל התהליך. איסוף המידע למחקר נערך בשנים 1998 ו-1999, והתבסס על מדגם ארצי של 186 תחנות לבריאות המשפחה, מהן 129 תחנות ביישובים יהודים ו-57 תחנות ביישובים ערבים.

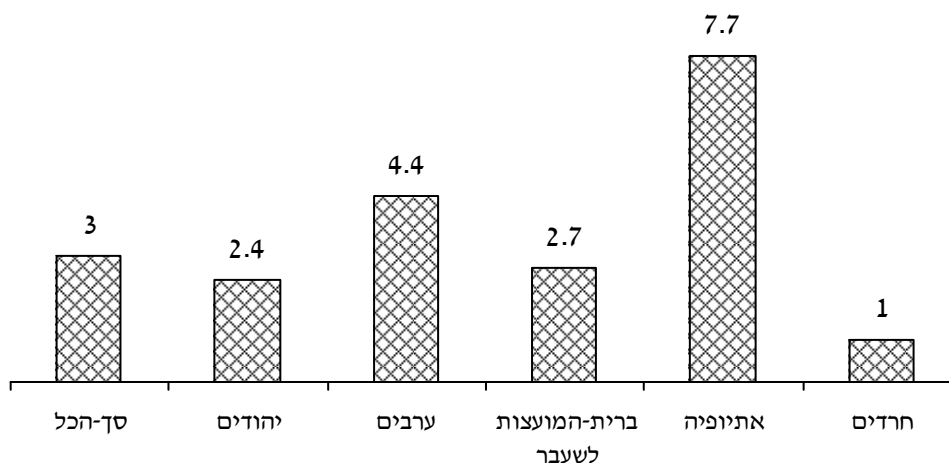
התחנות לבריאות המשפחה מהוות את נקודת המפגש הראשונה של מרבית המשפחות בארץ עם מערכת השירותים. לתחנות לבריאות המשפחה יש מאפיינים חשובים המסייעים להן להיות מקום אידיאלי לאיתור צרכים ולהספקת שירותים לילדים בסיכון בגיל הרך ולמשפחותיהם: לתחנות יש כיסוי נרחב בקרב כל קבוצות האוכלוסייה (מעל 90% בגילאי 0-3); ההגעה לשירות הינה אוניברסלית, וולונטרית ואינה כרוכה בסטיגמה; לאחיות יש הכשרה וניסיון בתחומים הקשורים להתפתחות ילדים ולטיפול ההורים בילדים; הביקור בתחנה מאפשר מעקב אחר יחסי הורים-ילדים, ואבחון וטיפול בבעיות בשלב מוקדם בחיי הילד והמשפחה הצעירה; לאחיות בתחנות יש היכרות ממושכת עם המשפחות המבקרות בתחנה ועם אופן התפתחותם של יתר הילדים במשפחה. כמו-כן, התחנות מספקות שירות על בסיס אזורי, ולכן לאחיות יש קשר עם גורמים נוספים בקהילה היכולים לספק להם מידע על מצב הילדים והמשפחות.

אחד הדברים החשובים בתהליך כזה הוא להבטיח מהימנות ואחידות. דובר כבר על הקשיים בנושא של הגדרתם של הילדים בסיכון. אחד המאמצים שנעשו היה לפתח את הנושא של אחידות ומהימנות באיתור, באמצעות פיתוח של הגדרה מפורטת מאוד, אופרציונלית מאוד, של מצבים שניתן לראות. לא מדובר על משתנים כלליים, אלא על דברים שאיש מקצוע שמכיר את הילד ואת המשפחה יכול לראות ולזהות. ההגדרה פותחה על סמך התייעצויות רבות עם אנשי מקצוע העוסקים בטיפול בילד, מדדים הקיימים בספרות, למידת המאפיינים של ילדים שכבר מטופלים בשירותים לילדים בסיכון. לאחיות המאותרות ניתנה הדרכה קבוצתית. היו דיונים רבים בנושא משמעותה של ההגדרה בהקשר תרבותי זה או אחר וכו'. התקיים תהליך בקרה על-ידי מפקחות אחראיות בצוות המחקר.

האחיות התבקשו לעבור על התיקים של הילדים שהן מטפלות בהם, לעבור על הקריטריונים, ולאתר בתיקים ילדים שלהערכתן סובלים לפחות מאחד ממצבי הסיכון שהוגדרו על-ידי צוות המחקר. חמישה תחומים מרכזיים מגדירים את מצבי הסיכון בקרב הילדים, כאשר בכל תחום כזה יש פירוט רחב של מצבים שעונים על ההגדרה וקשורים אליה: (1) בעיות בטיפול ההורי, (2) חשד להתעללות פיזית או מינית בילד, (3) בעיות בתפקוד או בהתפתחות של הילד, (4) בעיות במשפחה, ו-(5) בעיות דיור.

האחיות התבקשו לפרט לגבי כל אחד מהילדים בסיכון על גבי טופס מובנה מספר מצומצם של פרטים על הילד: מצבי הסיכון שזוהו, ומספר פרטים על הילד ומשפחתו, כגון שנת לידה, מין, דת ומידת אדיקות דתית, האם המשפחה עולה ומהיכן, עם מי גר הילד, מספר הנפשות במשק הבית, וכן שירותים נוספים בהם הילד או משפחתו מוכרים או מטופלים.

תרשים 1: אחוז הילדים בסיכון במגזרים השונים

מתרשים 1 המביא את אחוז הילדים בסיכון שאותרו במגזרים שונים, עולה כי בסך-הכל 3% מהילדים בכלל האוכלוסייה בגילאי אפס עד שלוש הם ילדים בסיכון על פי הקריטריונים, כאשר בקרב הערבים האחוז הוא כמעט כפול מאשר בקרב היהודים. אפשר לראות שגם בקרב היהודים יש הבדלים, כאשר בקרב עולי אתיופיה נמצא אחוז גבוה מאוד של ילדים בסיכון (7.7%).

בלוח 1 מובאים שיעורי הילדים, מתוך הילדים שאותרו כנמצאים בסיכון, הסובלים ממצבי הסיכון השונים שפורטו בהגדרות. האחוזים בלוח אינם מסתכמים ל-100% מכיוון שניתן היה לציין יותר מבעיה אחת לכל ילד.

לוח 1: הילדים שאותרו על רקע כל אחד מתחומי הבעיות, לפי קבוצות אוכלוסייה (באחוזים)

תחומי הבעיות	יהודים	ערבים
טיפול הורי לקוי	*58	*70
חשד להתעללות	*1	*7
בעיות בהתפתחות והתנהגות	38	33
תפקוד חברתי הורי לקוי	20	23
אלימות במשפחה	*18	*26
בעיות דיור	26	26

* P<0.05

מהלוח עולה כי 70% מהילדים הערבים שאותרו, לעומת 58% מהילדים היהודים שאותרו, זוהו כנמצאים בסיכון על רקע של טיפול הורי לקוי, שמתבטא בהזנחה פיזית (לדוגמה, ילדים שלא מקבלים מזון הולם או מספיק, לא נקיים בדרך כלל, לא לבושים בהתאם לעונה או לגודלם), אי-מתן טיפול רפואי בשעת הצורך (כולל אי-הגעה לתחנה לצורך קבלת חיסונים), או ילדים הסובלים ממחלות חוזרות או מתאונות רבות, או טיפול שאינו הולם את גילם (למשל, מושארים זמן רב ללא השגחה מתאימה). אלו הן הבעיות השכיחות ביותר בקרב כלל הילדים שאותרו, אבל, מהלוח ניתן לראות שבכל התחומים האלה אחוז הילדים הערבים שסובלים מהבעיות גבוה יותר מאחוז הילדים היהודים. האחיות קיבלו הנחיות מפורטות לגבי הפעלת שיקול דעתן. הן התבקשו להתחשב במידת החומרה, במידת החריגות ובמידת העקביות והאינטנסיביות של התופעות שזיהו. לדוגמה, לא כל ילד שמגיע מלונדון פעם אחת נחשב ילד בסיכון. אבל, יש להפעיל שיקול דעת ולהתייחס להקשר הכולל, להיכרות עם המשפחה ולבעיות נוספות שקיימות.

כפי שעולה מהלוח, התחום השני בגודלו הוא בעיות בהתפתחות והתנהגות שהם מצבי סיון שכבר ניכרים בתפקודם של הילדים למרות גילם הצעיר. ההנחה

שהאחיות קיבלו היא דווקא לדווח על בעיות בהתפתחות ובהתנהגות כבר בגיל הצעיר שאינן על רקע אורגני, אלא שאפשר לייחס אותן לבעיות סביבתיות, כלומר, דברים שאחיות טיפות חלב מיומנות לזהות. ל-19% מהילדים יש בעיות בהתפתחות קוגניטיבית, ול-18% יש בעיות בהתפתחות פיזית (אינם עומדים בעקומות התפתחות מתאימות לגילם, שלא על רקע אורגני); 18% מהילדים מפגינים בעיות התנהגות שחורגות מהמקובל בגילם.

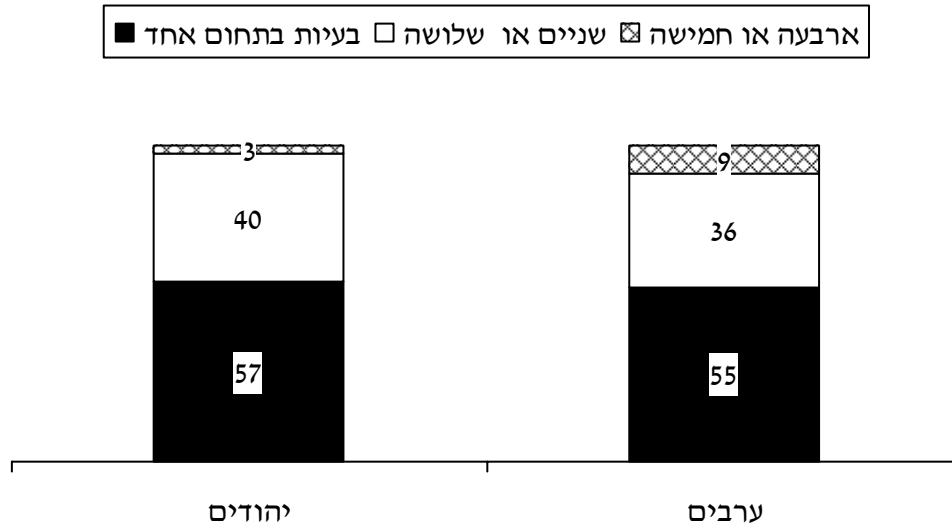
עשרים ושישה אחוזים מהילדים הערבים ו-18% מהילדים היהודים אותרו על רקע של אלימות במשפחה, וכ-20% מבין שתי הקבוצות על רקע בעיות בתפקודם החברתי של ההורים (כגון התמכרות, עבריינות, מחלות נפש).

שיעורי בעיות הדיור שווים בשני המגזרים. כרבע מהילדים (26%) אותרו על רקע בעיות דיור קשות - אי-קיומו של דיור קבוע או בעיות דיור הפוגעות או מסכנות את בריאותו, התפתחותו או תפקודו התקין של הילד (כגון מעבר מתמיד בין קרובי משפחה, רטיבות חמורה, מחסור בציוד ביתי בסיסי).

התחום של חשד להתעללות הוא, אולי, התחום ששומעים עליו בתקשורת הכי הרבה, אבל, בסך-הכל, האחוזים לא גבוהים בכל האוכלוסיות שנחקרו. עם זאת, עדיין, האחוז גבוה הרבה יותר אצל הערבים מאשר אצל היהודים (7% לעומת 1%, בהתאמה). כלומר, מתוך 4.5% הילדים באוכלוסייה הערבית שזוהו כנמצאים בסיכון, 7% אותרו על רקע של חשד להתעללות. ייתכן בהחלט שזו לא כל התמונה. אלה הם דברים שקשה לזהות אותם, במיוחד בגיל הרך, אבל זה הנתון שהתקבל. הנתון הוא די עקבי, ונמצא גם אצל ילדים גדולים יותר, גם בקרב ילדים שכבר מוכרים לשירותים. עם זאת, אף שיתכן שהנתון הוא גבוה, עדיין הוא אינו מהווה את הבעיה העיקרית מבחינת מספר הילדים בסיכון.

מדד נוסף שמצביע על עומק הבעיות ועל מידת ההזדקקות לסיוע בקרב הילדים שאותרו הוא מספר תחומי הבעיות שהילדים סובלים מהן. מתרשים 2 ניתן לראות של-43% מהילדים הערבים יש בעיות בשני תחומים או יותר, מה שמצביע על מגוון רחב של צרכים. ההבדלים בולטים במיוחד בקצה, כאשר שיעור הילדים הערבים שיש להם בעיות בארבעה או בחמישה תחומים, גדול פי שלושה משיעור הילדים היהודים (9% מהילדים הערבים, לעומת 3% מהילדים היהודים). הדבר נובע מכך שברוב הבעיות יש אחוזים גבוהים יותר של ילדים ערבים שסובלים מהבעיות (ראו לוח 1). צריך לזכור שאלה ילדים קטנים מאוד. זהו שיעור רב בשביל גילאים אלה. חלק מהילדים אפילו עוד לא הספיקו להתפתח וכבר יש להם בעיות בארבעה או חמישה תחומים.

תרשים 2: מספר תחומי בעיות של הילדים, לפי קבוצות אוכלוסייה (באחוזים)

מכיוון שלילדים האלה יש בעיות רבות מאוד בתחומים רבים, היינו מצפים, שהשירותים יכירו אותם ושהם יעזרו בשירותים ויקבלו מהם עזרה בבעיות ובצרכים שלהם. שאלנו את האחיות האם, למיטב ידיעתן, הילדים והוריהם מוכרים או מטופלים בשירותים. מלוח 2 עולה כי בסך-הכל 44% מהילדים הערבים מוכרים בשירות כלשהו, שיעור נמוך משיעור הילדים היהודים (64%). מדובר בשירותים רגילים, אוניברסליים, וגם בשירותים ייחודיים: 11% מהילדים הערבים לעומת 30% מקרב היהודים בגילאים הצעירים במצבי סיכון נמצאים במסגרת בוקר חינוכית. זהו אחוז מאוד נמוך. באופן כללי, שיעור הילדים באוכלוסייה הערבית הנמצאים במסגרות בוקר הוא נמוך, אבל שיעור הילדים בסיכון הנמצאים במסגרות בוקר נמוך עוד יותר מאשר השיעור של כלל הילדים הערבים. זאת אומרת, הילדים בסיכון נמצאים במסגרות בוקר עוד פחות מילדים ערבים רגילים, למרות שיכול להיות שהם יכולים להפיק מהמסגרות האלה את התועלת הכי רבה.

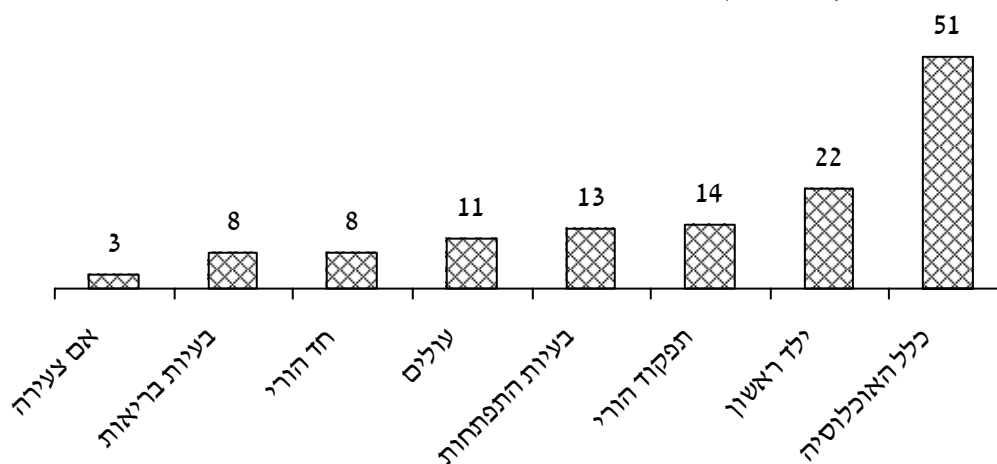
מהנתונים בלוח עולה כי רק 19% מהילדים הערבים בסיכון מוכרים בשירותי הרווחה. למרות שממצאי המחקר מעלים של-18% מהילדים הערבים שאותו יש בעיות בהתפתחות פיזית, ול-19% יש בעיות בהתפתחות קוגניטיבית, רק 4% מהילדים מטופלים במרכז להתפתחות הילד. האחוז הזה נמוך גם אצל ילדים יהודים, אבל נמוך עוד יותר אצל ילדים ערבים.

לוח 2: ילדים המוכרים בשירותים השונים, לפי אוכלוסייה (באחוזים)

שם השירות	יהודים	ערבים
מסגרת בוקר חינוכית	30	11
שירותי רווחה	41	19
מרכז להתפתחות הילד	7	4
תכניות לילדים בגיל הרך ולהוריהם	5	2
שירותים אחרים	5	12
מוכרים בשירות כלשהו	64	44

אנחנו יודעים שתכניות לילדים בגיל הרך ולהוריהם, בתחנות לבריאות המשפחה או בשירותי רווחה, כמו ה"ק", "הורים" וכו', אינן נפוצות, למרות שהן מכוונות לאוכלוסיית היעד הזאת. הילדים בסיכון והוריהם מגיעים מעט מאוד לשירותים האלה.

יש לנו נתונים ממחקר מקיף נוסף שנערך במכון ברוקדייל בשיתוף משרד הבריאות ב-1998/99, שבמסגרתו נעשה מיפוי של התכניות לילדים ולהורים בתחנות לבריאות המשפחה. מהנתונים עולה כי רק ב-17% מהתחנות המשרתות את האוכלוסייה הערבית יש תכניות מיוחדות לילדים ולהורים, לעומת ב-40% מהתחנות המשרתות את האוכלוסייה היהודית. כמו-כן נמצא כי מרבית התכניות האלה אינן מתמקדות באוכלוסיית הילדים בסיכון ובהוריהם, ורק 14% מהתכניות מכוונות להורים שיש להם קשיים בתפקוד ההורי, עוד 13% מכוונות לילדים עם בעיות התפתחות (ראו תרשים 3). כל שאר התכניות מכוונות לכלל האוכלוסייה. אנחנו יודעים גם מהמחקר הזה וגם ממחקרים אחרים שדווקא אוכלוסיות בסיכון מגיעות הכי פחות לתכניות שמיועדות לכלל האוכלוסייה. דובר פה אתמול והיום על ניכור לשירותים, על חוסר גישות, על הדרה - הנתונים האלה מחזקים את המגמה הזו.

תרשים 3: אוכלוסיות יעד של תכניות המופעלות בתחנות לבריאות המשפחה (באחוזים)

לסיכום, כ-4.5% מהילדים הערבים עד גיל 3 אותרו כנמצאים במצבי סיכון, לעומת כ-2.5% מהילדים היהודים. ילדים ערבים בסיכון סובלים יותר מילדים יהודים, מהזנחה, התעללות, אלימות במשפחה ובעיות התפתחות והתנהגות. ארבעים וחמישה אחוזים מהילדים הערבים בסיכון סובלים מבעיות בשני תחומים, 9% סובלים מבעיות בארבעה-חמישה תחומים. אוכלוסיית הילדים הערבים בסיכון משתמשת מעט יחסית הן בשירותים אוניברסליים והן בשירותים ייחודיים. השימוש מועט גם יחסית לאוכלוסייה היהודית, אבל גם יחסית לכלל האוכלוסייה הערבית שאינה מוגדרת כאוכלוסייה בסיכון.

מהן המסקנות שאפשר להוציא מהנתונים האלה? דיברנו רבות על הנושא של תגבור המענים. בתוך המענים שכבר קיימים, הממצאים מעלים את הכיוון של לפתח ולעודד את השימוש הן בשירותים אוניברסליים והן בשירותים ייחודיים; לפתח תכניות שממוקדות בילדים בסיכון ובהוריהם; לחדד רגישות לצרכים של ילדים בסיכון ומשפחותיהם במסגרות לגיל הרך. למשל, התכנית של מעון רב-תכליתי עונה על הצורך להשתמש במסגרות האוניברסליות שקיימות, אבל להכניס אליהן אלמנטים שמתייחסים יותר לצרכים של ילדים בסיכון. יש להתאים את התכניות לדפוסי השימוש של המשפחות, מבחינת שעות ונגישות לשירותים. דובר רבות על הנושא של איך מגיעים לשירותים. ככל שמשפחה נמצאת יותר בסיכון, קשה לה יותר בוודאי לצרוך שירותים, וצריך להתחשב בקשיים אלה.

דובר פה הרבה על תשומת לב להתאמה תרבותית - להעדפות מקומיות, מאפיינים תרבותיים וחברתיים של התושבים - האם מעתיקים תכנית ומביאים אותה למקום שהיא אינה מתאימה לו כלל, או שמתאימים אותה לצרכים הייחודיים. צריך לשים לב שמשפחות בסיכון באוכלוסייה הערבית סובלות מהדרה כפולה. אם דובר פה על הדרה ועל ניכור הרי משפחות אלה סובלות גם מניכור המאפיין משפחות בסיכון מהשירותים, וגם מניכור שנובע מכך שהן משתייכות לאוכלוסייה הערבית, בשעה שרוב התכניות אינן מותאמות לתרבות ולמאפיינים המיוחדים של האוכלוסייה הזו. הנתונים האלה הם נתונים כלליים שנלקחו מתוך סקר ארצי. כשננסים ליישוב מסוים ורוצים לפתח בו מערך שירותים צריך לבדוק את הצרכים הספציפיים של האוכלוסייה ברמת היישוב, ולהתאים את המענים לצרכים למאפיינים של מערכת השירותים שכבר קיימת. העבודה שטלל תציג עכשיו מתייחסת למאמץ משולב לאסוף מידע לשם תכנון שירותים לילדים בסיכון בכל הגילאים ביישובים ערבים, תוך ניסיון לקחת בחשבון את המאפיינים הייחודיים של מערך השירותים הקיים ושל האוכלוסייה.

צרכים של ילדים ערבים הסובלים מהזנחה ומהתעללות במחוז הצפון:

מידע כבסיס לתכנון שירותים

טלל דולב

אחרי שדליה הציגה כמה נתונים על ילדים בסיכון בגיל הרך בחברה הערבית, על המאפיינים והצרכים המייחדים אותם, ועל המחסור הקיים כיום בשירותים בעבורם ובעבור משפחותיהם, הייתי רוצה לתאר תהליך שבמסגרתו נעשה ניסיון לגבש כיווני פעולה על מנת להתמודד עם צרכים של ילדים בסיכון בכל הגילים ביישובים ערבים בצפון. התהליך התקיים בשנים 1999-2000.

לפני שאציג את המידע שנאסף ואת ההמלצות שגובשו על בסיס המידע הזה, אתייחס בכמה מילים לתהליך עצמו, מפני שזה היה תהליך ייחודי מאוד, שהיו לו מספר היבטים מיוחדים ומעניינים.

אני חושבת שהמאפיין הייחודי ביותר של התהליך הזה, הוא שמלכתחילה הוא היה מבוסס על שותפויות. מוטי התייחס בדבריו לדרך שבה התגבשה היוזמה לתהליך, בפגישה של מנהלי המחלקות עם הנהלת השירות במנזר סנטה אנה. היה משהו מאוד מיוחד במפגש הזה בכך שמצד אחד הגורם הממשלתי שהשתתף בו, השירות לילד ולנוער, נענה לאתגר שהציבו מנהלי המחלקות שביטאו את הצרכים המקומיים, ומצד שני, מנהלי המחלקות נענו לאתגר שהשירות לילד ולנוער הציב בפניהם של עשיית תהליך תוך למידה משותפת. אנשים רבים הקדישו שעות רבות ללמידה המשותפת, לחשיבה המשותפת ולהוצאת המסקנות, והוקמה ועדת היגוי שכללה מנהלי מחלקות ומפקחים מחוזיים ואנשים ממטה השירות. השירות לילד ולנוער העמיד לרשות המנהלים והמפקחים במחוז את ד"ר יוסי כורזים שהוא אחראי להערכה ולתכנון, כדי שירכוז את התהליך. אנחנו עזרנו בנושא של ניתוח ופירוש הנתונים.

מאפיין ייחודי נוסף של התהליך, היה שהוא התבסס על איסוף מידע ממקורות קיימים ועל ריכוז וניצול המידע והידע שעמדו לרשות הגורמים השונים שהיו שותפים לתהליך. רצינו תהליך שיהיה מהיר, שלא יחייב סקר שיארך זמן רב מאוד. בוועדת ההיגוי ניסינו לבדוק אילו מקורות מידע קיימים נוכל לנצל. נעזרנו ברישומים ובתיעודים שמנהלי המחלקות ערכו לגבי השירותים שהם נותנים. נעזרנו בקבצים מינהליים שמשדר העבודה והרווחה העמיד לרשותנו, כגון קובץ נתוני יסוד שכלל מידע על ילדים מטופלים במחלקות. נעזרנו במידע ממחקרים קיימים, לדוגמה, המחקר שדליה הציגה עכשיו, אבל גם ממחקרים שנעשו עם השירות לילד ולנוער וכללו את המגזר הערבי, כמו מחקר של מיפוי הפנימיות והצרכים של ילדים בפנימיות, או מחקר על ועדות החלטה. חלק גדול מאוד מהמידע הקיים נמצא, כמובן, בצורה לא פורמלית בראשיהם של אנשים שהם אנשי מקצוע בשטח. נעזרנו מאוד בניסיון של מנהלי המחלקות, ובניסיון של המפקחים, כדי להבין את הנתונים האלה, כי אחת המגבלות הגדולות של שימוש במידע קיים היא שהוא לא נאסף למטרה הזאת, וצריך למצוא דרכים שונות כדי להשתמש בו, וצריך לדעת האם זה הגיוני, ומה הפרשנות הנכונה של אותו מידע. היה חשוב מאוד להביא כל זאת בפני ועדת ההיגוי הרחבה שהוקמה לצורך התהליך הזה.

המידע שאציג כאן מהווה חלק ממכלול המידע שרוכז וגובש במסגרת תהליך התכנון. יוצגו גם ההשלכות וכיווני הפעולה שגובשו על בסיס המידע. אופן הצגת המידע, הדגשים והפירושים שנבחרו להצגה, וכמובן המסקנות וכיווני הפעולה שיוצגו לבסוף, הם כולם פרי עבודה וחשיבה משותפת של ועדת ההיגוי כולה.

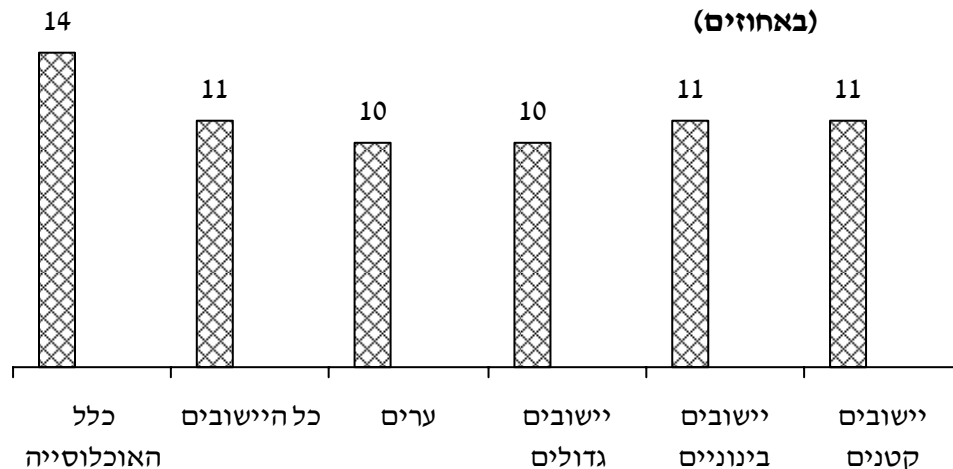
התהליך כלל 74 יישובים, מתוכם 63 יישובים ערבים ו-11 יישובים מעורבים בהם חיים ערבים ויהודים יחדיו, והתייחס לאוכלוסייה הערבית במחוז הצפון של משרד העבודה והרווחה (לוח 1). בין היישובים נכללו 6 ערים, ו-12 יישובים המונים מעל 10 אלפים נפש. מהלוח בולט מאוד שמרבית היישובים שנכללו בתהליך הם יישובים קטנים. עשרים ושישה יישובים שבהם חיים שליש מהילדים, הם יישובים שכוללים בין 5,000 ל-10,000 נפש. ב-19 יישובים נוספים חיים 11% מהילדים. אלה הם יישובים קטנים מאוד עם פחות מ-5,000 נפש, זה היה גורם מאוד חשוב בתהליך.

לוח 1: ילדים ביישובים ערבים במחוז הצפון (גילאים 0-19), והתפלגותם ביישובים לפי סוגי רשויות (במספרים מוחלטים ובאחוזים)

סוג הרשות	במספרים	באחוזים
סך-הכל יישובים	308,477	100%
יישובים ערבים (63)	280,440	91
ערים (6)	80,113	26
מעל 10,000 נפש (12)	62,691	20
5,000-9,999 נפש (26)	103,902	34
מתחת ל-5,000 נפש (19)	33,734	11
יישובים מעורבים (11)	28,037	9

בתרשים 1 מובאים נתונים על שיעורי הילדים המוכרים לשירותי הרווחה ביישובים הערבים ובכלל האוכלוסייה. הנתונים האלה אינם מתבססים על הסקר שהוצג קודם ונעשה בתחנות לבריאות המשפחה, אלא על מקור מידע אחר, מקור מינהלי של משרד העבודה והרווחה - קובץ נתוני יסוד. קובץ זה כולל מידע על המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של הילדים שמשפחותיהם רשומות במחלקות לשירותים חברתיים (הנתונים בתרשים הם מלפני מספר שנים).

תרשים 1: ילדים המוכרים לשירותי רווחה ביישובים ערבים ובכלל האוכלוסייה (באחוזים)

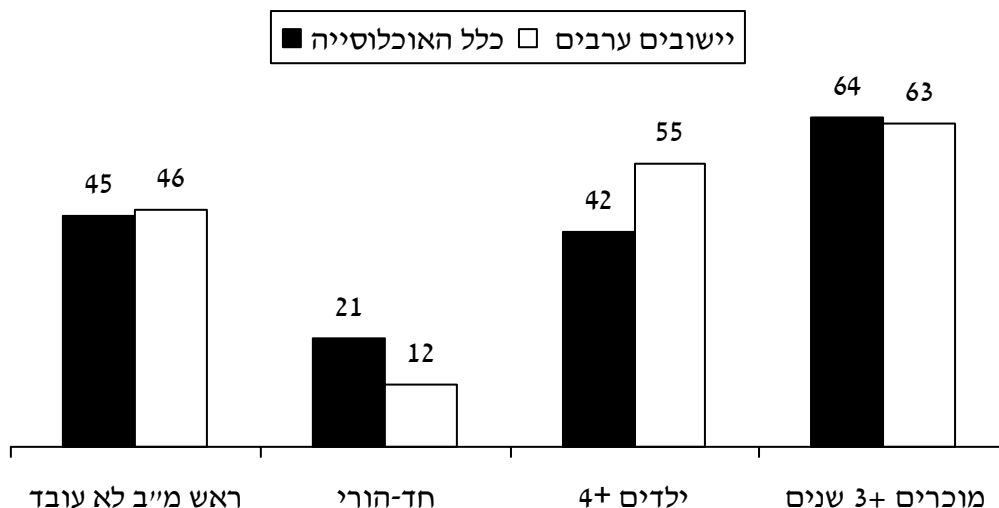

בקרב כלל אוכלוסיית מדינת ישראל יש ילדים רבים המוכרים לשירותי הרווחה - 14% מכלל הילדים בישראל. כשמסתכלים על אוכלוסיית כלל היישובים הערבים בצפון, רואים ש-11% מהילדים הערבים מוכרים בשירותי הרווחה. ההבדל הזה לא נראה גדול, אבל אם לוקחים בחשבון, מצד אחד, שיש אינדיקציות מסקרי איתור שנעשו בכלל האוכלוסייה שביישובים הערבים יש יותר ילדים בסיכון, ומצד שני, שמחלקות הרווחה ביישובים הערבים מכירות אחוז יותר קטן מהילדים, אפשר להסיק מזה ששיעורי הכיסוי בשתי האוכלוסיות אינם זהים. זאת אומרת,

האוכלוסייה שרשומה במחלקות הרווחה ביישובים היהודים אינה אותה אוכלוסייה ביישובים הערבים. עוד עולה מהתרשים שאין כל-כך הבדל בין היישובים הערבים הגדולים לבין היישובים הקטנים מבחינת אחוז הכיסוי של הילדים.

מי הם הילדים המוכרים לשירותי הרווחה? מתרשים 2 עולה כי קרוב למחצית הילדים המוכרים למחלקות חיים במשפחות בהן ראש משק הבית אינו עובד. כצפוי, אחוז גבוה מהילדים חיים במשפחות גדולות: 55% מהילדים הערבים חיים במשפחות עם ארבעה ילדים ויותר. דובר קצת אתמול על מה המשמעות כאשר יש כל-כך הרבה ילדים בבית. חלק גדול מהילדים הרשומים במחלקות מוכרים למחלקות זמן רב, יותר משלוש שנים, זאת אומרת, אנשים נוטים להיכנס למערכת הרווחה ולהישאר בה. בקרב האוכלוסייה הערבית יש פחות משפחות חד-הוריות (כ-10% מהילדים חיים במשפחות חד-הוריות), מאשר באוכלוסייה היהודית. אחוז זה נמוך יחסית לשיעור של כלל הילדים המוכרים למחלקות, החיים במשפחות חד-הוריות, אולם הוא גבוה בהרבה מאחוז הילדים הערבים בארץ החיים במשפחות כאלה (2%). מכיוון שהמשפחות החד-הוריות המוכרות לשירותים החברתיים חריגות מאוד בחברה הערבית, הן עשויות להזדקק לתמיכה מיוחדת. יש גם לשים לב למשמעות התרבותית של תופעה זו. חיזוק לכך נמצא גם בדברי המנהלים והמפקחים בדיונים של ועדת ההיגוי, שעל רקע החריגות של התופעה הזאת צריך לחשוב על מענים.

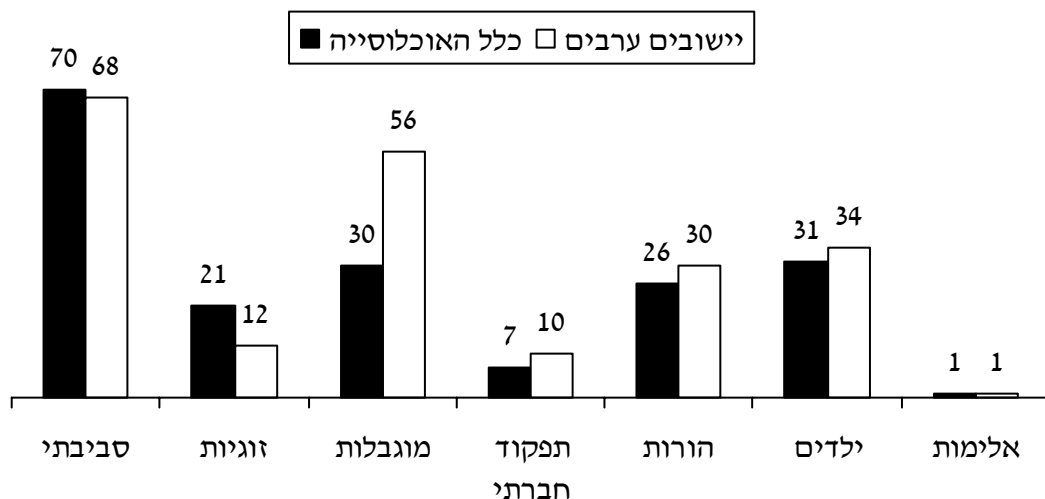
תרשים 2: מאפייני הילדים המוכרים לשירותי הרווחה ביישובים ערבים ובכלל האוכלוסייה (באחוזים)

ההשוואה בין ילדים יהודים לילדים ערבים מראה שיש גם מאפיינים משותפים לשתי האוכלוסיות בסיכון. מכאן שיש לעשות למידה משותפת על המגזרים השונים לגבי איך לטפל ספציפית באוכלוסיות האלה, תוך כדי שלוקחים בחשבון את הנושא של הדרה כפולה.

תרשים 3 מציג את הנזקקויות של הילדים המוכרים למחלקות לשירותים חברתיים ביישובים ערבים במחוז הצפון בהשוואה לכלל האוכלוסייה. גם כאן מקור המידע הוא קובץ נתוני יסוד. הנזקקויות נרשמות בטופס נתוני היסוד של המשפחה ומייצגות את הבעיות המרכזיות של המשפחה המהוות סיבה לפנייה למחלקה או למוקד הטיפול. אפשר היה לציין יותר מבעיה אחת לכל ילד, ולכן האחוזים אינם מסתכמים ב-100%. אחוז גבוה מאוד מהילדים, הן היהודים והן הילדים ביישובים הערבים בצפון, מוכרים על רקע נזקקות "סביבתית". כלומר, היעדר הכנסה, עוני, אבטלה, בעיות דיור, או בעיות הנובעות מחיים במשפחה חד-הורית. לאחוז גבוה יחסית של ילדים באוכלוסייה הערבית יש קשיים על רקע מוגבלויות של ההורים שלהם, 56% לעומת 30% באוכלוסייה היהודית. אחוז מעט גבוה יותר של ילדים מוכרים על רקע בעיות בתפקוד חברתי של ההורים (עבריינות, התמכרות). אחוזים משמעותיים, שליש מהילדים מוכרים בגלל שלהורים שלהם יש בעיות בתפקוד כהורים - כלומר בטיפול בילדים. שליש מהילדים שמוכרים לשירותים יש גם בעיות בתפקוד שלהם - בבית או בבית-הספר.

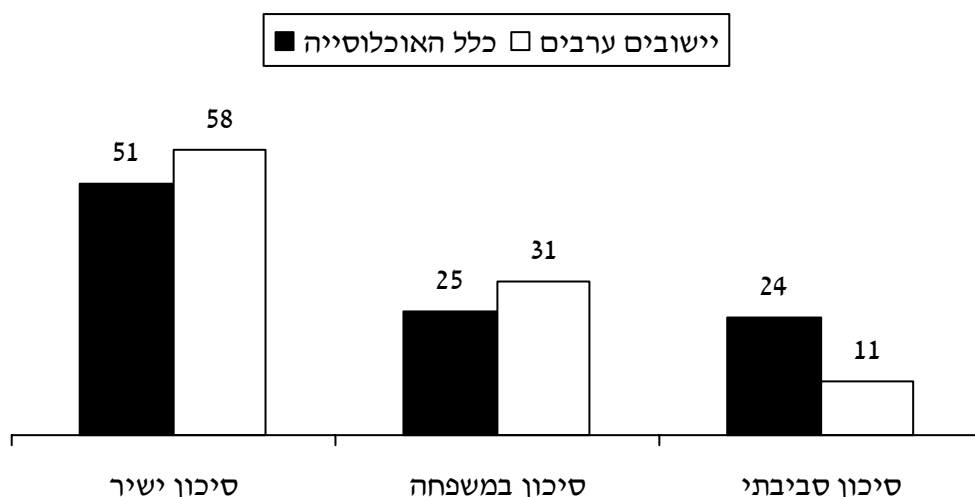
תרשים 3: נזקקות של ילדים המוכרים למחלקות הרווחה ביישובים ערבים ובכלל האוכלוסייה (באחוזים)

בניגוד לממצאים מהסקר הקודם, אחוז הילדים שרשומים במחלקות לשירותים חברתיים ומוכרים על רקע אלימות שווה בקרב היהודים והערבים (1% בשתי האוכלוסיות). אנחנו לא יודעים איך להסביר את הממצא הזה. ייתכן שביישובים הערבים יש פחות איתור ודיווח על אלימות כלפי ילדים באופן שגרתי, בעוד שבסקר שנערך בתחנות לבריאות המשפחה היתה הדרכה ממוקדת ולכן שיעורי האיתור היו גבוהים יותר.

הנזקקויות שנרשמו בתיקיהן של משפחות הילדים מהוות בסיס להגדרה של רמת הסיכון בה מצויים הילדים. לאחר דיון עם אנשי מקצוע ניסינו לחלק את הילדים שרשומים במחלקות לשלוש קבוצות של סיכון: **מצבי סיכון ישירים**. אלה מצבים שבהם אנחנו יודעים שיש בעיה אצל הילד או בטיפול של ההורים בו; נכללים ילדים שיש להם לפחות בעיה אחת בטיפול הורי, חשיפה לאלימות במשפחה, או אלימות כלפיהם עצמם; ובעיות של הילד עצמו, זאת אומרת בעיות לימודיות ובעיות בהסתגלות ובהתנהגות בבית-הספר. מתרשים 4 עולה שהילדים האלה מהווים 58% מהילדים המוכרים למחלקות ביישובים ערבים בצפון, ו-51% מכלל הילדים המוכרים למחלקות בארץ. אנחנו מגדירים מצבי סיכון אלה כמצבים החמורים ביותר משום שרואים את הביטויים שלהם בילד וזה המוקד שלנו, אך אין זה אומר שלא צריך להתייחס לבעיות האחרות.

תרשים 4: רמת הסיכון של ילדים המוכרים למחלקות רווחה ביישובים ערבים ובכלל האוכלוסייה (באחוזים)

מצב הסיכון השני הוא מצב **סיכון במשפחה**, כאשר לא נראים מצבי סיכון ישירים אצל הילדים, שאינם סובלים מהבעיות שנמנו קודם, אבל רואים ומזהים במשפחה מצבים בעייתיים מאוד שיכולים להשפיע על הילדים, כגון מוגבלויות ומחלות של ההורים, בעיות בתפקוד חברתי של ההורים, סכסוכים קשים בין ההורים שאינם מגיעים לכדי אלימות, וכדומה.

הקטגוריה השלישית היא של **סיכון סביבתי**. בקטגוריה זו נכללים הילדים שמשפחותיהם מוכרות למחלקה על רקע של בעיות כלכליות, צורך בתמיכה (למשל, בשל עלייה או חד-הוריות), אך לא ניכרות בעיות בתפקוד ההורים, בטיפול בילדים או בתפקוד הילדים. הילדים האלה חשופים כמובן יותר לסיכון מילדים רגילים, אבל ייתכן שהם עדיין לא במצבי סיכון שדורשים התערבות בעבור הילדים עצמם.

בשתי הקטגוריות הראשונות אחוז הילדים הערבים שמוכרים למחלקות הוא גבוה יותר מהשיעורים שנמצאו בקרב כלל הילדים המוכרים למחלקות לשירותים חברתיים בישראל. כלומר, הילדים ובני הנוער הערבים המוכרים למחלקות במחוז הצפון מאופיינים במצבי סיכון קשים יותר מכלל הילדים המוכרים ברמה הארצית. בקטגוריה השלישית, של סיכון סביבתי בלבד, אחוז הילדים הערבים שמוכרים למחלקות הוא הרבה יותר נמוך מאשר בכלל האוכלוסייה.

ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם הכיסוי הנמוך יותר של ילדים ובני נוער על-ידי המחלקות לשירותים חברתיים, אבל זה גם אומר שבסך-הכל 11% המקרים הקשים יותר הם אלה שמוכרים למחלקות לשירותים חברתיים ביישובים הערבים. ממצאים אלה מרמזים גם על כך שאחוז הילדים הנמצאים במצבי סיכון - בעיקר ילדים הנמצאים במצבי סיכון פחות חריפים - עלול להיות גבוה יותר ממספרם של הילדים המוכרים למחלקות.

על רקע המאפיינים והצרכים של הילדים המוכרים למחלקות לשירותים חברתיים, נבחנו השירותים שניתנים להם על-ידי מערכת הרווחה.

ראשית, גילינו בעיות בתשתיות של השירותים, במחלקות לשירותים חברתיים, ובעיקר מחסור באנשי מקצוע בעלי ניסיון בטיפול בילדים, שיכולים להקדיש את זמנם ולהתמקד במתן מענה לילדים במצבי הסיכון השונים שדיברנו עליהם קודם. שני בעלי תפקידים מרכזיים כאלה, הם מרכזי ועדות החלטה, שמרכזים את התהליכים של החלטה על התערבויות בילדים בסיכון, ופקידי סעד לחוק נוער.

מהממצאים עולה שלמרות התהליך המבורך של פיזור המחלקות המקובצות מזה למעלה משש שנים, עדיין, המחלקות לשירותים חברתיים ביישובים הערבים סובלות ממחסור בבעלי תפקידים חיוניים רבים, לצורך מתן שירותים מקצועיים ואיכותיים לילדים בסיכון. למשל, אף שבמרבית הערים והיישובים הגדולים וביישובים הבינוניים יש מרכזי ועדות החלטה - ב-22 יישובים קטנים יש 4 רכזי ועדות יישוביים בלבד ורכזי אזורי אחד.

פקידי סעד לחוק נוער פעלו באותה תקופה רק ב-41% מהיישובים (היום כבר יש יותר) ובאותם יישובים הם הצליחו לטפל רק במקרים הקשים ביותר. בדקנו את הפרופיל של המקרים המגיעים לטיפול פקידי הסעד, וראינו שפקידי סעד במחוז הצפון טיפלו במקרים רבים יותר של התעללות, של אלימות במשפחה, של נערות בסיכון. אחוז המקרים הללו גבוה בהרבה במחוז הצפון מאשר במקומות אחרים בארץ.

הן פקידי הסעד והן מרכזי ועדות ההחלטה ממלאים, מעבר לתפקידם כפקידי סעד ומרכזי ועדות החלטה, גם תפקידים נוספים רבים, דבר המטיל עליהם עומס רב ומקשה עליהם לתפקד כמומחים וכיועצים בענייני טיפול בילדים, כפי שנמצא שהם עושים במחלקות רבות לשירותים חברתיים, והם נקרעים בשל הצורך שלהם למלא תפקידים שונים. עובדה זו נובעת, בין היתר, מכך שבחלק גדול מהיישובים הקטנים המחלקה לשירותים חברתיים מונה עובד אחד או שניים, הממלאים את מכלול התפקידים.

מלבד הטיפול הניתן על-ידי אנשי מקצוע, ניתנים לילדים ולבני הנוער הערבי מגוון שירותים ומסגרות בקהילה הדומים לאלו שניתנים לילדים ולבני הנוער היהודים. רוב הילדים, וזה נכון גם בכלל מדינת ישראל, ולא רק ביישובים הערבים בצפון, מקבלים שירותים מאוד קונבנציונליים, כגון מעונות יום או משפחתונים או מסגרות אחר-הצהריים. רק מיעוט מבין הילדים מקבלים שירותים במסגרת תכניות חדשניות או ייחודיות שפותחו לאחרונה בארץ, והשמות דגש על התייחסות לילד כחלק מהמשפחה והקהילה, ועל שיתוף ההורים והילדים בתכנון ויישום ההתערבות בעבורם.

הדגש הרב המושם על שירותים קהילתיים במגזר היהודי אינו מתורגם מספיק לפיתוח של שירותים חדשניים יותר (כגון תכנית "הקן", תכנית "אוריון"), או כוללניים יותר במגזר הערבי. תכניות אלה כמעט שאינן מגיעות לילדים בסיכון בכלל,

מפני שהן מפוזרות על פני הארץ, ואינן קיימות ברוב היישובים. ביישובים הערבים הן קיימות עוד פחות, בין היתר מפני שרבים מאוד מהיישובים הם קטנים ואינם יכולים לספק תשתית להקמה של שירותים ייחודיים אלה.

בלוח 2 מוצגים המענים שניתנים לילדים בסיכון על-ידי המחלקות לשירותים חברתיים, לפי מספר המסגרות ואחוז הילדים המקבלים שירותים מתוך קבוצת הגיל הרלוונטית. בהנחה שכל ילד מקבל שירות אחד בלבד, עולה כי 17% מהילדים הרשומים במחלקות לשירותים חברתיים מקבלים שירות כלשהו, בקהילה או מחוץ לבית. זאת אומרת, מתוך 11% הילדים ביישובים הערבים שמוכרים למחלקות לשירותים חברתיים רק 17% מקבלים שירות. אחוז זה גבוה מאחוז הילדים המקבלים שירותים מקרב כלל הילדים המוכרים במחלקות לשירותים חברתיים בארץ (13%), מה שמצביע על ניסיון להקצות שירותים בהתאם למצבים החמורים יותר שהתגלו בקרב הילדים האלה. עם זאת, בחינת אחוז מקבלי השירותים מכלל אוכלוסיית הילדים ביישובים מעידה על כך שאחוז מקבלי השירותים בקרב הילדים הערבים שווה לזה שבקרב כלל הילדים בישראל. זאת, למרות העדויות העולות, למשל, מהממצאים שדליה הציגה קודם, המצביעים על כך שילדים ערבים רבים יותר נמצאים במצבי סיכון.

לוח 2: השירותים הניתנים, לפי סך-כל המסגרות ולפי שיעור מקבלי השירותים מבין הילדים המוכרים בקבוצת הגיל הרלוונטית

סך-הכל מסגרות (מספר)	% הילדים המקבלים שירותים מבין הילדים המוכרים בקבוצת הגיל	
סך-הכל ילדים	17	
מעון יום ומשפחתונים	49	370
מועדוניות משותפות	3.5	42
מועדוניות אינטנסיביות	0.4	4
מועדוניות לא אינטנסיביות	4.8	37
מועדוניות ביתיות	0.1	2
אומנה יומית	0.7	61
אומנה אצל קרובים	0.6	41
מטפח	2.8	313
שחקיות	2.8	28
תכנית "הקן"	0.6	21
תכנית "אוריון"	0.3	8

לוח 3 מציג את היקף ההקצאה התקציבית של השירות לילד ולנוער ביישובים הערבים בצפון, כאחוז מהיקף ההקצאה התקציבית לילד בכלל היישובים שהם בגודל דומה. הנתונים מצביעים על כך שבחלק מהתחומים, כגון מעונות יום ביישובים קטנים וביישובים גדולים, ושירותים קהילתיים בערים - ההקצאה ביישובים הערבים בצפון גבוהה יותר מאשר ביישובים מאותו גודל בכלל האוכלוסייה בישראל. מכיוון שכלל היישובים במדינת ישראל מהווים 100%, הרי ילדים ביישובים ערבים קטנים במחוז הצפון מקבלים הקצאה למעונות יום ב-114% יותר מאשר ילדים יהודים באותו סוג של יישובים.

לוח 3: ההקצאה התקציבית הממוצעת לילד ביישובים הערבים בצפון, כאחוז מההקצאה הממוצעת לילד ביישובים בעלי גודל דומה בארץ

פנימיות	שירותים קהילתיים	מעונות יום	
67	73	114	יישובים קטנים
50	62	100	יישובים בינוניים
50	72	125	יישובים גדולים
40	127	57	ערים
			סך-הכל יישובים ערביים במחוז הצפון
49	84	95	

עם זאת, ברוב התחומים וברוב סוגי היישובים ההקצאה לילד ביישובים הערבים נמוכה יותר מההקצאה הממוצעת לילד ביישובים בארץ בעלי אותו גודל. כך, למשל, ההקצאה לשירותים קהילתיים ביישובים ערביים קטנים, בינוניים וגדולים מהווה 62%-73% מההקצאה הממוצעת לכלל הילדים ביישובים באותו גודל בארץ. דבר זה מביא לכך שבממוצע ההקצאה לילד ביישובים הערבים בצפון נמוכה יותר בכל תחומי השירותים. האחוז הממוצע של ההקצאה בסך-כל היישובים הערבים בתחום מעונות יום ומשפחתונים הוא 95%, זאת אומרת כמעט אותו דבר כמו בכלל האוכלוסייה. בשירותים קהילתיים האחוז הוא 84%. בולטת במיוחד ההקצאה הנמוכה לילדים בפנימיות, המהווה פחות ממחצית ההקצאה הארצית. הסיבה לכך היא שביישובים ערבים אין פנימיות, ובנוסף יש נטייה לא להשתמש בפנימיות. ואכן אחת ההמלצות שנזכיר להלן היא לפתח מענים חלופיים לפנימיות.

הממצאים מצביעים על כך שהמשאבים העומדים לרשות מערכת השירותים לתת מענה לצורכי הילדים, הן מבחינת אנשי מקצוע והן מבחינת שירותים בקהילה, ובעיקר מחוץ לבית אינם מספיקים, והפערים ברשויות המקומיות הערביות בין מספר מקבלי השירותים לבין מספר הילדים הנזקקים אף גדולים יותר מהפערים הגדולים ממילא ביישובים יהודים. עוד מעלים הממצאים שביישובים ערבים הפיתוח של מענים חדשניים, הפועלים לפי תפיסות חדשות, איטי עוד יותר מאשר ביישובים יהודים.

שתי סוגיות מרכזיות נוספות שעלו מהמיפוי ומהדיונים בוועדת ההיגוי הן הצורך להתאים את המענים שיפותחו לדפוסי שימוש בשירותים המקובלים על האוכלוסייה הערבית. למשל, אם יש נטייה לא להשתמש בפנימיות, אזי יש לפתח פנימיות בהן יהיה לילדים יותר קשר עם הבית, או, לחליפין, לפתח שירותים אחרים אלטרנטיביים על חשבון ההקצאה התקציבית לשירותים האלה. הסוגיה השנייה היא כיצד להתמודד עם האתגרים שעומדים בפני יישובים קטנים. דיברנו על בעלי תפקידים ועל חוסר היכולת שלהם, לפעמים, לפתח שירותים חדשניים וייחודיים ביישובים קטנים מאוד הנמצאים בפיזור גיאוגרפי גדול יחסית.

הממצאים שהוצגו נידונו בוועדת ההיגוי וגובשו כיווני פעולה שיפורטו להלן. ההמלצה הראשונה עוסקת בצורך ליצור שוויוניות רבה יותר בהקצאת המשאבים לילדים ערבים בסיכון, תוך התייחסות להיקף הצרכים הגדול יותר בקרב אוכלוסייה זו. למרות שבחלק מהתחומים ראינו שהקצאת המשאבים מתקרבת לשוויוניות מבחינת גודל האוכלוסייה, עדיין אנחנו לא בטוחים שהיקף הצרכים נלקח בחשבון. בהקשר לכך יש צורך לדאוג להיקף מספק של אנשי מקצוע המתמחים בילדים, כגון פקידי סעד ומרכזי ועדות החלטה, ולהעניק הכשרה בתחום זה לכלל עובדי המחלקות.

ההמלצה השנייה מתייחסת לאיתור ולמניעה. האחוזה הנמוך יותר של ילדים המוכרים למחלקות לשירותים חברתיים ביישובים הערבים בצפון מחייב המשך השקעה בפעולות של איתור ומניעה. חברי ועדת ההיגוי ציינו שהם עסקו באופן אינטנסיבי בפעולות מסוג זה מאז ביזור הלשכות האזוריות והקמת מחלקות בכל רשות מקומית. מניסיונם, עירוב הקהילה כולה בניסיונות האיתור והמניעה על-ידי העלאת המודעות של התושבים, כמו גם של הדרג הפוליטי, הוכיחו עצמם בתחום זה. לפיכך, הוצע לפתח פרויקטים דוגמת "קדימה", המכוון למטרה זו ומבוסס על מעורבות של מגוון גורמים בקהילה.

המלצה שלישית עוסקת בפיתוח שירותים קהילתיים, גם כאלה שקיימים בעבור יהודים, ובפיתוח שירותים ייחודיים שמבוססים על הצרכים והמאפיינים הייחודיים של האוכלוסייה הערבית. פעולות איתור מוגברות יותר, כמו גם האחוזה הנמוכים יחסית של ילדים המקבלים שירותים שונים, מחייבים פיתוח מענים בקהילה כבסיס למתן שירות לילדים האלה. הממצאים מראים שחשוב לתגבר בעיקר תכניות ושירותים המבוססים על גישות חדשניות ועל מתן שירות למשפחה כמכלול. עם זאת, חסרים גם שירותים "קונבנציונליים" יותר, כגון מסגרות לשעות הבוקר ואחר-הצהריים.

המלצה רביעית עוסקת בהתמודדות עם אתגרים שעומדים בפני יישובים קטנים. בפיתוח השירותים חשוב לקחת בחשבון את המאפיינים הייחודיים ודפוסי השימוש של האוכלוסייה, וכן את הצורך לפתח שירותים שיוכלו לתת מענים הולמים גם ביישובים קטנים. כך, למשל, הייתה הצעה לעשות זאת באמצעות הקמת עמותה מקומית שתאפשר גם מתן שירותים על בסיס אזורי. מהלך כזה כבר יצא לדרך. הצעה אחרת הייתה לעשות זאת באמצעות הקמה של שירותים ניידים. גם זה מהלך שיוצא לדרך. הממצאים הצביעו על שימוש מוגבל מאוד בפתרונות חוץ-ביתיים ועל הקצאה תקציבית מאוד לא שוויונית בתחום זה. לכן, המלצה נוספת עסקה בפיתוח שירותים חוץ-ביתיים מותאמים לצרכים. מבחינות מסוימות, דפוס זה של שימוש בשירותים מהווה יתרון בתקופה שבה נעשים ניסיונות רבים, בארץ ובעולם, להקטין את היקף השימוש בפתרונות חוץ-ביתיים. עם זאת, ישנם ילדים ביישובים הערבים בצפון הזקוקים למענים מחוץ לבית, או לחליפין, לשירותים שיספקו מענה כולל לצורכיהם, לפחות לתקופה מסוימת. יש לפתח מענים מסוג זה, שיהלמו את צורכי הילדים, מחד, ואת דפוסי השימוש בשירותים, מאידך. מענים מסוג זה יכולים לכלול פנימיות קהילתיות, פנימיות יום או תכניות של "חליפה לפי מידה".

ההמלצה האחרונה עסקה בהמשך יצירת בסיסי מידע. בסיסי המידע היוו מרכיב מרכזי בתהליך זה. אחת המסקנות הייתה שיש להוסיף ולפתח בסיסי מידע שיוכלו לסייע למנהלי המחלקות, למפקחים ולמטה המשרד לתכנן באופן שוטף את דרכי פיתוח והקצאת השירותים. בסיסי המידע נתנו לנו פרספקטיבה מסוימת לגבי על מה כדאי לשים דגש.

התהליך הזה, ואחרים ידברו על זה יותר ממני, נמצא היום בשלבים של מעבר מתכנון ליישום. מעבר זה החל כבר במסגרת שני ימי הסמינר שהתקיימו בסיום התהליך בקיבוץ לביא, שם התקיים דיון בממצאים והחלו להירקם התכניות ודרכי הפעולה לעתיד. הגענו למסקנות האלה ביחד עם כמעט כל מנהלי המחלקות בשירותים החברתיים במחוז הצפון. מאז, התפתחה יוזמה משותפת של משרד העבודה והרווחה, הרשויות המקומיות ואשלים, לפיתוח שירותים ביישובים הערבים בצפון, הכוללת התאמה של מודלים קיימים, אך גם פיתוח שירותים ייחודיים המותאמים ליישובים אלה. אנחנו יודעים שמהלך כזה כבר אושר ומתחיל לקרום עור וגידים בימים אלה. יתרה מכך, התהליך הוביל להתארגנות של פורום מנהלי מחלקות לקידום שירותי רווחה בכלל ביישובים הערבים, שמנהלי המחלקות לשירותים חברתיים חפצו בו. הם החליטו שהם רוצים להמשיך לשבת ולחשוב ביחד ולהפעיל את ההשפעה שלהם ביחד, לא רק בתחום של ילדים בסיכון, אלא גם בתחומים אחרים. אווה תדבר על זה בהמשך.

פאנל

פרופ' עלייאן אלקרינאוי: קראתי את הדוח שנשלח אלי והוא מאוד מעניין. התחלתי לחשוב על כמה נושאים שעולים מהממצאים שהוצגו כאן בפנינו. בתור אדם שחוקר את החברה הערבית וחברות מסורתיות בכלל, עלו בי כמה תמיהות ושאלות. אנסה להתייחס במסגרת הנוכחית למספר נושאים חשובים.

בדרך כלל נהוג לדבר על ציר ההתפתחות הפסיכולוגי-ביולוגי, שהילד מתפתח לאורכו בגילאים אפס עד שלוש. לדעתי, חשוב מאוד להתייחס גם לציר החברתי-תרבותי-פוליטי. כלומר, לא ניתן להתעלם מההקשר החברתי-תרבותי-פוליטי של המציאות שלנו, הערבים במדינת ישראל, בפרט, ושל קבוצות מיעוט, בכלל. התייחסות להקשרים אלה תעשיר את ההבנה המעמיקה שלנו על מצבו של האדם. לצערי, גם כיום חלק גדול מהמחקרים הנערכים מתעלמים מהמציאות החברתית-פוליטית-תרבותית של הקבוצות האתניות השונות.

לדוגמה, ראינו כאן הגדרות שונות של ילדים בסיכון. עולה השאלה מי מגדיר מהו ילד בסיכון? על אלו קריטריונים מתבססת ההגדרה? על פי הנתונים שהוצגו כאן, כאשר אחזור לרהט ואראה את הילדים שם רצים יחפים אני אמור לחשוב שהם כולם ילדים בסיכון, וזאת לפי ההגדרה המערבית של ילדים בסיכון. מכאן שהנתונים האלה הם מטעים מראש ולכן עלינו לשאול את עצמנו האם ההגדרה של ילדים בסיכון על פי סטנדרטים מערביים היא תקפה גם בעולם הערבי, ובכלל במדינות העולם השלישי. אנו צריכים לקחת בחשבון את התנאים המסוימים של קבוצות המיעוט השונות, לא רק בארץ אלא בכל העולם.

אם כן, ההגדרה של ילדים בסיכון היא רק דוגמה אחת לחשיבות שבהתייחסות להקשר החברתי-תרבותי-פוליטי. ההגדרות שהוצגו כאן למעשה מתעלמות מהרקע הסוציו-תרבותי של הילדים ובכך הן עלולות להחטיא את מטרתן - גם לעורר התנגדות בקבוצות מסוימות וגם להוביל לאבחון והתערבות לא אפקטיביים.

הובאו כאן מודלים הכוללים מדדים ופרמטרים שהם מערביים במהותם, שפותחו לגבי חברות אינדיבידואליסטיות. בל נשכח שהמדע הנקרא פסיכולוגיה התפתח במאה ה-19 ורוב המחקרים האמפיריים שנערכו והמדדים הסטנדרטיים שפותחו במסגרתו, פותחו לגבי חברות אינדיבידואליסטיות. לעומת זאת, כאשר אנו מדברים על הערבים בישראל, מדובר על חברה קולקטיביסטית במהותה, שמאפייניה שונים

ותהליך התפתחות הפרט בתוכה הוא שונה. אני מציע להשתמש בגוף הידע שנצבר במסגרת הדיסציפלינות המערביות, כמו פסיכולוגיה ועבודה סוציאלית. אולם חשוב מאוד, כאשר מיישמים ידע זה על חברות לא מערביות, להתאים אותו למאפייניהן. הדבר דורש, כמובן, חשיבה מוקדמת וקפדנית, על מנת שידע זה אכן יוכל לשמש אותנו כראוי. לפני שיוצאים לשטח לאסוף נתונים ולפני שמיישמים תכניות התערבות חשוב לקרוא נכון את המפה של החברה הספציפית בה מדובר. יש להכיר את המבנה המיוחד של החברה והמשפחה הערבית, למשל, מהם הגבולות החיצוניים והפנימיים, גודל המשפחה, משמעות המשפחה הגרעינית והמורחבת, סוגים שונים של משפחות (כולל משפחות פוליגמיות), וכדומה. לדוגמה, מחקרים רבים מצביעים על כך שבמשפחות שיש בהן יותר מארבעה ילדים הסיכוי שילדיהן יוגדרו כילדים בסיכון גבוה יחסית למשפחות קטנות יותר. חלק גדול מהמשפחות הערביות הן גדולות ויש בהן יותר מארבעה ילדים, כך שמדובר בסוגיה בעלת חשיבות רבה, שיש לתת עליה את הדעת. ושוב, עלינו לחזור לנושא של הגדרות: מי מגדיר ילד בסיכון, ולפי אלה קריטריונים.

עלינו לזכור שלבעיית הילדים בסיכון יש שני פנים: מצד אחד, אנו מודעים למציאות הפוליטית הקשה, לאפליה בהקצאת משאבים, במתן שירותים וביחס בכלל לאוכלוסייה הערבית בישראל. מצד שני, אנו צריכים לחשוב על פן נוסף - תופעות חברתיות-תרבותיות שגם הן מצידן מעכבות את תהליך ההתפתחות של הילדים בחברה הערבית. לדוגמה, אני ועמיתיי ערכנו מחקר בשכונת ג'ואריש שברמלה. בשכונה זו שוררים תנאים כלכליים-חברתיים קשים ביותר, ובנוסף, שורר שם מצב של לוחמה בין שתי חמולות. יש שם ילדים רבים שחיים במצב קשה. למעשה, לפי המדדים המקובלים אלה ילדים בסיכון. המחקר בדק את מצבם של הילדים בשכונה על פני מספר ממדים של תפקוד פסיכו-חברתי. בנוסף, שאלנו את התלמידים בבית-הספר היסודי בג'ואריש האם צריך, לדעתם, להפסיק את נוהג נקמת הדם או להמשיך בו. שישים וארבעה אחוזים מהבנים סברו שצריך להמשיך בנקמת הדם. אולם, מצד שני, המחקר הראה באמצעות מדדי בריאות נפשית כי ילדים אלה שרויים במצוקה ומצבם קשה מאוד, בהשוואה לנורמות הישראליות, בעיקר מבחינת מדדי חרדה ודיכאון. המחקר זיהה ילדים הסובלים מבעיות קשות, ויש לחשוב כיצד נותנים מענה לבעיות אלה בקונטקסט התרבותי הספציפי שבו חיים הילדים. כלומר, גם אם אנו מזהים ילדים או קבוצות אוכלוסייה שנמצאים בסיכון, צריך לחשוב היטב איך מטפלים בכך.

הנקודה הבאה היא נושא איסוף המידע. אני מודע לעמדה, אם כי אני דוגל בה, לפיה רק אנשי מקצוע ערבים צריכים לשרת את האוכלוסייה הערבית. אמנם, מנהלי מחלקות הרווחה הם אלה שמכירים היטב את צורכי האוכלוסייה ויודעים כיצד לבצע התערבות בחברה הערבית. אולם, ידוע לנו שהם עוברים תהליך של סוציאליזציה מקצועית, הגורם לשינוי התפיסה וההתייחסות שלהם. כאשר אנשי מקצוע מסיימים את הכשרתם ומתחילים לעבוד בשטח, הם מנסים ליישם את מה שהם למדו, ולמעשה גם אם הם ערבים, הם עובדים כמו אנשים שבאים מבחוץ. ההכשרה הפורמלית לאנשי מקצוע ממילא אינה מדגישה דיה את הנושא של רגישות תרבותית. לכן, ניתן להעסיק גם אנשי מקצוע מחוץ לאוכלוסייה הערבית, אך חשוב להכשיר את כל העובדים, ערבים ולא-ערבים כאחד, בפיתוח כשרים תרבותיים (cultural competence). פיתוח רגישות תרבותית, ולא-דווקא קבוצת ההשתייכות של איש המקצוע, היא הנקודה החשובה במתן מענה לצורכי האוכלוסייה.

לבסוף, נקודה חשובה נוספת היא הנושא של צריכת שירותים. מהממצאים שראינו כאן עולה שהאוכלוסייה הערבית משתמשת בשירותים פחות מהאוכלוסייה היהודית, ונשאלת השאלה מדוע. בנוגע לבריאות הנפש, הייתי שותף למחקר שבדק את הנושא בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל. מהמחקר עולה כי הקושי אינו קיים רק ברמת הנגישות לשירותים, אלא גם באופיים של השירותים ומידת התאמתם לחברה. כלומר, נגישות וזמינות של שירותים הם פרמטרים חשובים אך אינם מספיקים כדי להבטיח את צריכת השירותים - השירותים צריכים לענות על הצרכים הייחודיים של האוכלוסייה. יותר מכך, לא מספיק לשאוף לכך שהעובד הסוציאלי, או איש מקצוע אחר, יהיה בעל כישורים תרבותיים. גם השירות עצמו צריך להיות בעל כשירות תרבותית. לדוגמה, כאשר הקמנו ברהט מרכז יום לקשיש, עשינו הפרדה בין נשים לגברים, וגם הקמנו אוהל בחוץ כדי שהקשישים ירגישו שהמקום מבטא את ההווי התרבותי שלהם. ואכן, המרכז מאוד מצליח וקשישים רבים נוהגים לפקוד אותו ולהשתתף בפעילויות שהוא מציע. אם כן, מדובר בשני מישורים שיש לתת עליהם את הדעת - המישור הפרקטי, מחד, ומישור המדיניות, מאידך. אמנם הנושא של נגישות הוא מאוד חשוב, אבל עוד יותר חשוב בעיני הנושא של התאמת השירות לצרכים הייחודיים של האוכלוסייה.

מוטי וינטר: אחרי ששמענו על נתוני המחקר ועל הפן התרבותי, ההקשר הפוליטי, וכו', נראה מה עשו מנהלי המחלקות לשירותים חברתיים בניסיון להתמודד עם המצב.

אווז סמעאן: הבנתי שבכנס הזה מודגש הפן החינוכי. אבל, ביומיים האלה חסר הפן של העובדים הסוציאליים. חלק רב מהעבודה, הוא לא רק של מנהלים, אלא גם של עובדים סוציאליים. בשנים האחרונות עשינו מהפכה גדולה מאוד בשטח. בעזרת החוקרים ובעזרת הפתיחות של המשרד ובעזרת הראייה הקהילתית הכוללת שלנו, חשבנו גם על החינוך, על הבריאות, ועבדנו ביחד. זו הייתה השיטה שלנו והמשכנו כך.

אני גאה מאוד שהיינו חלק מהמנהלים שהשתתפו בכנס במנזר סנטה אנה ובקיבוץ לביא. מטרת-העל של הפורום הייתה פיתוח שירותי רווחה לאוכלוסייה הערבית, להשמיע את המצוקות בכל מקום, להילחם למען המטרה בעזרת ארגונים שונים (משרדי הממשלה, ועדת המעקב, עמותות וארגונים אחרים) על מנת להשיג את מרב התועלת לאוכלוסייה שאנחנו מופקדים עליה מבחינת תקציבים וכוח אדם. התכנסנו שם כדי לשמוע מהחוקרים במכון ברוקדייל, טלל דולב וח'אלד אבו-עסבה, על הנתונים שהם אספו ביחד עם השירות לילד ונוער בקשר לילדים בסיכון באוכלוסייה הערבית. אנחנו עובדים בשטח (כולנו התחלנו כעובדים סוציאליים, אני התחלתי בשירות לילד ולנוער), ומשם גדלנו, ואנחנו מכירים את הנתונים. אבל הנתונים במספרים הכאיבו מאוד. ידענו שיש המון עבודה. הכרנו את הילדים שלנו, הכרנו את המצוקות, אבל המספרים צרמו לנו מאוד. היה עלינו לשבת ולחשוב ביחד איך להגיש תכניות רגישות-תרבות. מכון ברוקדייל והשירות לילד ולנוער הדגישו את העניין של רגישות תרבותית ורצו שנשב ביחד ונחשוב על תכניות עם רגישות תרבותית. לא יכולנו, כמנהלים, להתרכז ולחשוב על תכניות, כאשר יש מחסור רב בכל התכניות הבסיסיות לילדים שלנו. אמרנו, תנו לנו מועדונית ונעשה בה תכניות רגישות-תרבות, אבל, הנתונים היום קשים מאוד. נשארנו עד השעה אחת בלילה וחשבנו מה לעשות. החלטנו שנקים פורום מנהלים שיקח את התוצאות האלה, ויעבור איתן ממקום אחד לשני, החל בבית, זאת אומרת, משרד העבודה והרווחה והשלטון המקומי, ואחר-כך לוועדות הכנסת ולכל הארגונים במגזר הערבי.

בתחילה הקמנו ועדה זמנית. אחר-כך קיימנו כנס ובחרנו פורום מנהלים שעובד כבר שנתיים. בשנתיים האלה ישבנו קודם כל עם המשרד. מה שיש ברשות לילד ונוער הוא דוגמה יפה וטובה מאוד שכל המשרד חייב לאמץ כדי לקדם שירותים. טלל הביאה כאן חלק מהנתונים. אם אנחנו מדברים למשל על כך שיש רק 20% או 40% פקידי סעד, הרי העובדים הסוציאליים הערבים מהווים רק 5% מכל העובדים הסוציאליים. ידוע שרק 10% מתקציב המשרד במחוז הצפון הולך ללשכות הרווחה הערביות למרות שאנחנו מהווים 20% מכלל האוכלוסייה בצפון. דיברנו על דברים

רבים בישיבה עם מנהל המחוז, שאליה הזמנו גם את חיים פוזנר, ודיברנו על מקדמים סגוליים שבכלל לא תואמים למגזר הערבי. עם הנתונים של מכון ברוקדייל שהראינו להם, למשל על עולים או משפחות חד-הוריות, או מספר התיקים ושיעורי הילדים המוכרים לשירותים וכל זה לא תואם בכלל. מה עם האבטלה? הרי אתם יודעים ש-23 היישובים במקומות הראשונים במוקדי האבטלה הם יישובים ערבים. למה האבטלה לא נכנסת למקדמים סגוליים? מה עם הילדים? זאת אומרת, 50% מהאוכלוסייה הערבית הם ילדים מתחת לגיל 17? למה זה לא נכנס למקדמים סגוליים? הפורום עבד על זה בצורה מאוד משמעותית עם נתונים מול חיים פוזנר, שעובד על תכנית, והובטח שצריכים לשנות את זה הן במישור התקציבים והן במישור כוח האדם, למרות שהוא אמר שחסרים 120 תקנים במגזר הערבי, וכאשר ניתנו 200 תקנים לקחנו רק 7.

מרכז השלטון המקומי צריך להיות השותף הראשון שלנו. שמענו בבוקר את ההרצאה של ראש המועצה של תמרה. בתרשים שהוא הראה הוא כמעט לא הזכיר את מחלקת הרווחה, למרות שמחלקה זו היא שותפה מאוד חזקה בכל התכניות הקהילתיות ואפילו החינוכיות. הוא נכנס לחלק של החינוך כי שם עובדים בצורה משמעותית וטובה מאוד, ומשתפים פעולה עם כל המגזרים, הן הבריאות והן החינוך. חבל שזה לא הוזכר, אבל זה מראה על הנתונים. גם מוטי וינטר הזכיר שפעם ישבו בכנסת בישיבה כדי לדבר על התקציבים וראשי המועצות המקומיות כמעט לא הזכירו את הדרישות של הרווחה. לכן הלכנו עם הממצאים לכנס שעשינו בנצרת עם ארגון מוסאוא שהוא ארגון לשוויון זכויות לאוכלוסייה הערבית בתחום הכלכלי-חברתי ועם מכון ברוקדייל. הזמנו את כל ראשי הרשויות הערביים ואת ועדת המעקב, והעברנו להם את הנתונים שטלל העבירה כאן, ואפילו יותר. אבל, רק חמישה ראשי רשויות הגיעו. לא רצינו לדבר רק על משרד העבודה והרווחה אלא גם על הרשויות המקומיות. לכן, לא נרפה ונמשיך לעבוד מול הרשויות, מול ועדת המעקב, ונעבוד יחד איתם כדי שכל הנתונים האלה לא רק יגיעו אליהם, אלא גם שהם יעשו איתם מעשים.

עם החומר הזה פנינו גם לוועדת הכנסת. הייתה ישיבה שאורגנה על-ידי ארגון מוסאוא. הצגנו את הנתונים, את המצוקות, ואת הפערים, וקיוונו שהם יעשו משהו עם החומר הזה. בנוסף, פנינו לכל הארגונים במגזר הערבי, כמו "מדא" שהוא מרכז ערבי ללימוד המצב החברתי, שאימץ את בקשתנו לערוך סקר צרכים באוכלוסייה הערבית, והעמיד לרשותנו את ד"ר מחמוד חאג' יחיא כאיש קשר. המטרה הייתה להקים מאגר מידע שבו נוכל להשתמש לא רק בשירות לילד ונוער, אלא בכל

התחומים. בנוסף, הייתה לנו גם נציגה, יסמין, בוועדה בכנסת בקשר לתקציבים. פנינו גם לוועדת התיאום של המשרד והשלטון המקומי וביקשנו שיהיו יותר נציגים של פורום המנהלים בוועדה הזאת. יש שם נציגה שלנו מעיריית נצרת, גב' אמאל, אבל ביקשנו שיהיו יותר נציגים, כדי להביא את הבעיות והממצאים שלנו לוועדה כדי שנוכל להמשיך הלאה.

אנחנו מקווים שנמשיך לפעול בכיוון של עבודה משותפת עם ראשי הרשויות, חברי כנסת, אחראים במשרד, ונגייסם לצורך פיתוח שירותים, ושנמשיך ללחוץ על ראשי הרשויות לשים את נושא הרווחה בסדר העדיפויות. בישיבה האחרונה שהייתה לנו במשרד עם מוטי, ישבנו וסיכמנו דרך פעולה יחד, כי התרגלנו, בשירות לילד ונוער, לעבוד ביחד. אני מקווה שכל השירותים במשרד יעבדו לפי הדוגמה של השירות לילד ונוער, כדי לקדם את כל הפעילויות, ונעבוד ביחד כדי למצות את מה שאנחנו צריכים לעשות. אני מקווה שהפורום יגדל ויכלול לא רק את מחוז הצפון אלא גם את כל המנהלים הערבים בארץ. מתוכנן יום עיון בחודש מאי לכל המנהלים הערבים כדי להמשיך ביחד בדרך הפעולה.

דין

מוטי וינטר: כדי לסגור את המעגל אני רוצה להציג לכם את מה שהשגנו הלכה למעשה, כתוצאה מהתכנון בשלוש השנים האחרונות.

במהלך השנתיים האחרונות הקמנו, ביחד עם משרד החינוך, 48 מועדוניות משותפות. המועדוניות ביישובים הערבים מהוות למעלה מ-50% מכלל המועדוניות במחוז הצפון.

בשנים האחרונות הקמנו כ-300 משפחתונים לגיל הרך ופיתחנו את תכנית "קדימה". הסיסמה שלנו בכנס במנזר סנטה אנה הייתה "בואו נעשה", וראינו גם "חצי כוס מלאה". שמתי לב שיש פה הרבה "קטורים". אבל, אני לא חושב שזאת הדרך, יש דרך אחרת והיא לראות את הנתונים, ומה אפשר לעשות איתם.

אסטרטגיית הפעולה שלנו מתאפיינת בכך שהיא עושה במגזר הערבי את כל הפרויקטים הכי חדישים, בצד פיתוח סטנדרטים נורמטיביים של מדינת ישראל.

למשל, מרכז חירום לנפגעי התעללויות. הקמנו מרכז מתקדם ומקצועי מאוד באעבלין. בסך-הכל יש תשעה כאלה בכל מדינת ישראל, אנחנו מתכוונים להקים עוד מרכז כזה באזור הבדואי.

הקמנו פנימייה פוסט-אשפוזית, שיש כמוה שלוש בסך-הכל בכל מדינת ישראל. היא הוקמה כתוצאה מהצרכים שאותרו במחקר. הקמנו פנימיית יום ופנימייה קהילתית בכפר יאסיף. נוספו עוד כמה מסגרות פנימייתיות, שכפי שנאמר, הן לא נותנות מענה מספיק אם משווים אותם לצרכים של המגזר הערבי. אבל, כפי שאתם יודעים, במגזר הערבי יש התנגדות להוצאת הילדים מחוץ לבית. זאת אומרת, לא שיש מחסור בפנימיות, אלא שיש התנגדות מאסיבית ביותר להוצאה מחוץ לבית. בנוסף, פיתחנו את כל הנושא של משפחות אומנה. תרגמנו את כל החומרים המקצועיים לערבית. כרגע נמצא בשלבי פיתוח מרכז הורים-ילדים, רגיש-תרבות בשפרעם. אנחנו הולכים לפתח מרכז הורים-ילדים נייד אזורי ליישובים הקטנים. הולכת לקום פנימייה לנערות מתבגרות, ועמותה חדשה לפיתוח שירותים במגזר הערבי, בגין העובדה שרוב היישובים הם קטנים. הולכים להקים מעון רב-תכליתי ועוד כהנה וכהנה שירותים.

כתוצאה מהמחקר פיתחנו שירותים רבים מאוד. אני חושב שהשירותים האלה עומדים בקנה אחד עם הצרכים העצומים שישנם בשדה. עם זאת, יש התעוררות, ויש ראשי חץ של מיטב התכניות שלנו שאנחנו מפתחים בכל מדינת ישראל, שמובילים את כל ההתפתחות של השירותים הסוציאליים לילדים בסיכון במגזר הערבי בצפון.

לפי דעתי, העיקר הוא השותפות וההתייחסות לאזרחים הערבים בצורה שוויונית. לצערי הרב אין זה דבר מובן מאליו. אני מדבר על כך שמגיעים לילדים ולאזרחים הערבים אותם שירותים שמגיעים למגזר היהודי. אני מקווה שהתנופה הזאת תמשיך, ותביא להתפתחות של השירותים לילדים.

משתתפת: הערה לד"ר אלקרינאוי בהקשר להערה שלו על אנשי מקצוע ערבים. אני אישית חושבת שבכל מקרה רק אנשים מאותה קהילה יכולים לעשות את העבודה בצורה אמיתית. אני חושבת שצריך להשקיע בהם, לתת להם הזדמנות ללמוד ולעשות את העבודה בצורה מקצועית וטובה, וככה נבטל את נושא התלות. כשאתה משקיע באנשים שגרים וחיים עם הקהילה שלהם, הם ממשיכים את העבודה שלך, ולאחר תקופה מסוימת מוותרים עליך. כך עושים שינוי חברתי. אני חושבת שאם אנחנו מייבאים אנשים מבחוץ, אין חשיבות לכך אם הם יהודים או ערבים, מישהו מעכו לא יכול לעשות עבודה עם הקהילה הבדואית בנגב, רק בדואים בנגב יכולים לעשות את זה.

משתתפת: אני אחות מפקחת בלשכת בריאות. אני רוצה להתייחס למספר נושאים. יש הרבה יותר ילדים יהודים במסגרות בגיל הרך מאשר ילדים ערבים. אנחנו כאחיות בריאות הציבור חשות את זה בשדה יום יום ושעה שעה. עם זאת, אני מקילה ראש בתכניות שאכן נעשות, כמו פרויקט "קדימה" שהוזכר כאן, זו תכנית יפה מאוד שרצה כבר שנה שלישית בכפר יפיע; "הורות טובה דיה", שמתקיימת זו השנה השלישית בהרבה יישובים, לא רק בצפון; או התכנית "צעדים בריאים" שהתחלנו בה השנה בכפר משהד בשיתוף של אשלים. אני חושבת שצריך להקים פורום משותף של אחיות בריאות הציבור עם העובדים הסוציאליים, ולנסות לחשוב איך מקדמים את הנושא הזה.

משתתפת: אני חושבת שהטלוויזיה היא גורם מאוד משמעותי בקרב בני הנוער, ומשפיעה לרעה דווקא כשמדובר בסרטי אימה. הילדים או בני הנוער והצעירים מבליים שעות ארוכות מול הטלוויזיה. אני רוצה לשאול את כולכם, איך אנחנו כאנשי מקצוע יכולים לתרום בנושא הזה.

ד"ר עלייאן אלקרינאוי: אנסה להתייחס לשאלה של מוצא אתני, האם אנחנו צריכים לעבוד על הכיוון שבו ערבים יטפלו בערבים. יש מחלוקת גדולה מאוד בספרות סביב הנושא הזה. המחקרים מראים שהשחורים בארצות-הברית מעדיפים ששחורים יטפלו בהם באופן אישי, אבל, כשמדובר בנושאים שצריך לקדם במשרדי ממשלה הם מעדיפים אנשים לא שחורים.

עכשיו נחזור לחברה הערבית בישראל. המחקרים מראים שכשאתה בא מחברה כלשהי, זה לא אומר שאתה "מתאים תרבותית". כל מפגש יש בו מהשונה, יש מעמד חברתי שונה, יש מגדר שונה. תמיד יש שוני, גם אם אתה שייך. גם אם אני דובר את השפה, זה לא אומר שאני רגיש תרבותית. אין לשכוח שאת החינוך מקבלים באוניברסיטאות מערביות. זאת אומרת, במפגש הטיפולי יש שלוש תרבויות, התרבות האישית של המטפל, התרבות המקצועית שלו, והתרבות של הלקוח.

המחקרים מנסים גם להראות שאפשר לטפל באחרים, אבל צריך להיות ב"קשרים תרבותיים" עם יכולות תרבותיות, צריך להכיר את התרבות של האחר, להתמצא במוצא האתני של האחר, להבין את הקודים התרבותיים של האחר, ואז ניתן יהיה לעשות טיפול.

יש חילוקי דעות בנושא הזה, וזה לגיטימי. במציאות הישראלית, חשוב דווקא שהעובד הסוציאלי היהודי יכיר את המציאות של האוכלוסייה הערבית, ולהפך. באוניברסיטה אנחנו שולחים את הסטודנטים הערבים לעשות הכשרה דווקא בקרב האוכלוסיות היהודיות, ושולחים סטודנטים יהודים לעשות הכשרה בחברה הבדואית.

עכשיו, יש שוב מחלוקת סביב הנושא האם לעשות את השילוב הזה, אם לא. אני בהחלט בעד לעשות את השילוב הזה אשר בונה קואליציות לקידום האינטרס של האוכלוסייה המסוימת.

מושב מסכם

מחקר כבסיס לאיתור צרכים ולפיתוח אסטרטגיות לפעולה

יו"ר:

פרופ' ג'ק חביב

מנהל ג'וינט-מכון ברוקדייל

פאנל:

ראג'י מנסור, יו"ר ועדת המעקב לחינוך ערבי ומנהל אגף החינוך, עיריית נצרת
תמר גוז'נסקי, יו"ר המועצה המייעצת של האגודה הבינלאומית לזכויות הילד -
ישראל (אב"י), מרצה באוניברסיטת בן-גוריון, באר שבע, לשעבר חברת כנסת

ויו"ר הוועדה לקידום מעמד הילד

ד"ר ג'אנם יעקובי, מרצה, מכללת בית ברל

שלומית עמיחי, מנכ"לית אלכ"א-ג'וינט ישראל

פתיחה

היו"ר פרופ' ג'ק חביב

היו לנו יומיים אינטנסיביים ומלאים, שבהם שמענו מגורמים רבים: חוקרים, אנשי שדה, אנשי מדיניות; וברמות שונות: הרמה הלאומית, הרמה המוניציפלית, והמגזר הוולונטרי. גם במושב האחרון המסכם נשמע קולות רבים. הנושא של הכנס היה השימוש במידע כדי לקדם את הילדים ובני הנוער הערבים. הדגש קודם כל הוא על איך לקדם אותם, אבל גם על איך לנצל את המחקר כדי לסייע לעשייה, כדי לעודד עשייה, כדי להבנות את העשייה, כדי לשפר את העשייה. שמענו קולות שונים על מידת ההצלחה של המחקר במשימה זו, מתי הוא מצליח ומתי הוא לא מצליח. שמענו דוגמאות רבות מאנשים מהרמה הלאומית ומהרמה המקומית שהדגימו לנו את השימוש שהם ראו כאפקטיבי וחיובי.

לאור זאת ניתן לזהות שתי שאלות: השאלה האחת היא האם המחקר יכול לסייע. אני חושב שבצורה זו או אחרת נתנו תשובה בכנס הזה. השאלה השנייה היא איך אנחנו מבטיחים שאנחנו עושים את המחקר הנכון מבחינת המטרה של להשפיע, ואיך אנחנו מבטיחים את הקשר המאוד אינטימי ואינטנסיבי בין המחקר לבין אנשי המעש כדי שהמחקר ישרת את המטרה. אני מצפה שלפנל שלנו יהיו זוויות רבות ואחרות ושאלות רבות נוספות.

אני רוצה להוסיף עוד נקודה. הכנס התאפשר גם בעזרת המימון מהקרן של מרשל ויינברג לפיתוח ולשיתוף פעולה מקצועי. מרשל ויינברג הוא חבר בהנהלת מכון ברוקדייל, והוא יהודי אמריקאי שגר בארצות-הברית. הוא מאוד מחויב לנושא של הכנס ולמטרה שלכבודה התכנסנו. הוא נתן לנו את המימון הנוסף שאפשר לנו לעשות את הכנס הזה בצורה קצת יותר רחבה, קצת יותר נגישה, ולסייע לאנשים שהתקשו להגיע לכנס, ולעשות את זה בצורה הטובה ביותר. אנחנו מודים לו מאוד על כך.

המחויבות של מרשל למה שקורה כאן היום מבטאת את התעניינות הגוברת והולכת של הקהילה היהודית בארצות-הברית, ואת רצונה להיות שותפה בנעשה בכל חלקי החברה הישראלית. הייתה איתנו גילה נועם, מנכ"ל המשרד הישראלי של הפדרציה היהודית של סן פרנסיסקו בארצות-הברית, שהיא אחת הקהילות הפעילות ביותר בנושא האוכלוסייה הערבית בישראל, ובנושא יחסי יהודים-ערבים. ישנן קהילות יהודיות רבות בארצות-הברית שרוצות להיות שותפות. ארגון הגיוינט שאני מייצג, הוא ארגון יהודי אמריקני, ויש לו בארץ שתי זרועות, מכון ברוקדייל, שעוסק בצד המחקרי, וגיוינט-ישראל, שרבים מכם מכירים אותו דרך הפעילות שלו בשטח בצד היישומי. הנהלת הגיוינט מורכבת מהמנהיגים הבולטים ביותר של יהדות ארצות-הברית וכולם מחויבים ביותר לפעילות הגיוינט בקרב כל חלקי האוכלוסייה בישראל.

פאנל

ראג'י מנסור: תחילה ברצוני להודות למכון ברוקדייל ולעומדים בראשו, על הכנס האיכותי הזה, על המאמץ האדיר, ועל העשייה שלהם שתרמה מאוד לנו כחברה ערבית-פלשתינית כאן בישראל.

ברצוני להעיר תחילה שתי הערות חשובות מאוד. הערה אחת מופנית לעמיתינו שממלאים תפקידים רשמיים, ולאלה שהגיעו על מנת להשתתף איתנו בהעלאת הנושאים האלה. ראינו, במשך היוםיים, שיש לנו צוות מכובד, מקצועי, יוזם, שאוהב לעבוד ויכול, ובזה אין ספק.

הערה שנייה. לא מצא חן בעיני שכאשר הופנו שאלות יסודיות מרכזיות אל חלק מהחברים שהופיעו על הבמה, הם ניסו למצוא מפלט מהשאלות באמצעות תשובה לא נכונה, וזה מצער. ציפיתי שמי שנוכח בכנס מכובד כל-כך, יכיר גם לפעמים בקשיים. למשל, אתמול שאלה מישהי שאיכפת לה, על כך שבבית-ספר מסוים, בכפר מסוים, המורים אינם יודעים מה לעשות בעניין האלימות. המפלט מתשובה היה שבבית-הספר יש ערכה שלמה לטיפול בנושא, תסתדרו, אתם יכולים לעבוד לבד. זה לא נכון, זה לא הולם, זה לא מספק, וככה לא עובדים.

נתבקשתי גם לדבר על מה ששמענו ומה שראינו בכנס במשך היוםיים. אינני צופה מהצד, אלא אדם שחווה את העשייה המחקרית באמצעות המחקר הענק, היוקרתי, שנערך בנצרת, ששמעתם אתמול על חלק קטן ממנו משני חברינו מר מחמוד נסאר וגב' סאמיה בסול. יש להעיר שמחקר כזה, שכולל מספר סקרים, עם הרבה עשייה, לא רק מביא את הידע ואת הנתונים המהימנים, אלא גם מעצים את הצוותים בשטח. בתחילת הדרך סירבנו לכך שמישהו אחר יבנה את המחקר, ורצינו שהצוות העירוני יהיה שותף מאלף עד תו. הקצינו שני אנשי מקצוע במיוחד למחקר הזה, בנוסף לראשי המחלקות ולראשי האגפים בעירייה שתרמו את תרומתם. לכן חשנו כאילו המחקר הזה הוא שלנו, הבן שלנו. ליוונו אותו מההיריון עד שהגיע לגיל חמש, גיל חינוך חובה. כעת, אנחנו רוצים להפיק את התועלת מהמחקר ומהמצאים.

אני רוצה להגיד לחברים, אל תצפו שיבוא גורם מרכזי ויקבל את כל הנתונים ששמעתם, יבנה תכנית לכלל המגזר הערבי, ואנחנו נשב בבית כי יש מי שדואג לנו. העסק לא עובד ככה.

אני מציע לכל יישוב ויישוב ליטול יוזמה, לקבל את כל הדוחות, את כל המחקרים ששמענו עליהם. לא חדש בשבילי לראות כמה מאמץ משותף נעשה גם בוועדות החינוך בכנסת, בוועדה למעמד הילד בראשות תמר גוז'נסקי, בוועדת הכספים בכנסת, בוועדת שיוויון בחינוך, או עם מנכ"לית משרד החינוך לשעבר, ועם צוות משרד החינוך. השתמשנו בנתונים האלה שהם די מהימנים וטובים. כתוצאה, אתה אינך נראה כאילו אתה דורש שיעשו בשבילך, אלא אתה שותף לעשייה, ואתה דואג במשותף עם האנשים שצריכים לספק לך את זה, או שאתם תספקו במשותף.

נקודה נוספת חשובה היא לא לחכות עד שהמחקר יסתיים. בנצרת לא חיכינו עד שהמחקר יסתיים, אלא לקחנו את הנתונים תוך כדי המחקר והשתמשנו בהם על מנת לחולל שינוי.

בכפר קטן, למשל, ודאי מכירים יותר את הצרכים של הכפר. לא כך בעיר גדולה. יש נתונים שהמחקר או הסקר מגלים שאתה כבר מכיר, לא דרך דיווחים, או דרך ביקור בשטח, או דרך מסמכים נקודתיים, אלא דרך מחקר מדעי, כפי שקרה אצלנו. למשל, מהמחקר עלו נתונים על סוגיות חשובות: על אלימות והתנהגויות סיכון, על מה שהתלמידים חושבים על מוריהם, על יחסים עם ההורים (למי בני הנוער מגלים את הבעיות, האם לאב או לאם; עם מי ייצרו מגע קודם, עם האב או עם האם או עם שניהם ביחד), על יחסי תלמידים עם תלמידים. בעקבות הממצאים על יחסי תלמידים-מורים ועל אווירה כללית בתוך בית-הספר, התחיל בית-הספר לבנות תכנית הולמת על מנת לטפל בסוגיות אלה.

השתמשנו בממצאים על יחסי בנים-בנות, על יחסם של בני הנוער לשכונה ולעיר, על מנת לתכנן את התכנון האסטרטגי שלנו, דהיינו איפה למקם את המסגרות ואת הפעילויות שלנו. אלה דברים שאי-אפשר לגלות אותם בעבודה השוטפת, וגם לא במחקר נקודתי. אנחנו בעיריית נצרת, בנוסף לכל הפרויקטים שיש לנו, היינו מוכרחים לקיים כמה מחקרים נקודתיים בשכונות שונות. המחקר הזה נתן לנו את הנתונים המדויקים יותר.

עכשיו, מה עושים? יש נתונים ויש תוצאות, ואנחנו שמחים ועליזים. אבל, יש צורך בחשיפה לציבור הרחב ולאנשי המקצוע, וגם ללקוחות, אסור להשאיר את הנתונים ללא חשיפה. זאת, מפני שיש לנו עיקרון אחד לפחות, אם ניידע את האנשים תהיה זו ערובה טובה מאוד שנגיע בסופו של דבר למילוי מבוקשנו. אם לא, האנשים לא ידעו איך לבקש, ועל מה להתבסס בבקשה שלהם.

משרד החינוך מפעיל תכניות אבל יש דברים שלא שמים אליהם לב. למשל בנצרת יש בית-ספר ניסויי, בית-ספר תיכון אל-גליל, אחד מתוך שבעה-שמונה בתי-ספר בכל רחבי הארץ. התלבשתי על הפרויקט שלהם, ואמרתי בסדר, יש לכם צוותים מעולים, עם ליווי, עם כסף, עם תקציב. בדקנו ומצאנו בית-ספר תיכון עירוני שיש בו יחס לא אוהד של התלמידים כלפי המורים. ביקשתי שנעבוד על כך, ואכן אנחנו כיום עובדים על נושא זה. אותו דבר במסגרת בתי-הספר היסודיים. הרגשנו גם בבתי-הספר היוקרתיים בנצרת, שיש צורך בשיעורים נוספים. לפעמים יש אותן בעיות, אבל בצורה שונה קצת, בין בתי-ספר ממלכתיים ובין בתי-ספר פרטיים. מצאנו שגם בתי-הספר היוקרתיים סובלים מהבקשות הרבות של הנהלות בתי-הספר. קיימנו ישיבות עם הנהלות בתי-הספר, והשתמשנו בנתונים האלה על מנת לתקן תהליך מסוים.

משרדים ממשלתיים חייבים לספק את השירותים ישירות. לא נחכה לתורמים ולא למכונים פרטיים. גובשו תכניות על מנת לדון בעניין הזה עם המשרדים שנותנים את השירותים, אבל לא בהיקף מספיק ולא בכיוון הנכון, ולא לאוכלוסיית היעד שאותרה. לכן, בנינו תכניות באגף החינוך בנצרת, וגם באגף הרווחה (אם כי איני יכול לדבר בשם אגף הרווחה). אנחנו נהנים מהנתונים ומשתמשים בהם על מנת להציג סוגיות בפני הגורמים.

נושא נוסף שהיה חסר כאן בכנס קשור לתקציבים. אני לא צובע את הכל בוורוד, מכיוון שחסרות לנו המון מסגרות וגם על זה נבנה תכנית ביחד, ונחזור למקור שליווה אותנו לאורך כל הדרך, וביחד ננסה לגייס תקציבים, אם לא בבת אחת, אז בשלבים, על מנת לממש את המסקנות של הדוח המכובד שקיבלנו.

מכיוון שיש לי תפקיד נוסף, יושב ראש ועדת המעקב לענייני חינוך, ברצוני להתייחס לחינוך הפורמלי. היום יש ראייה חדשה של משרד החינוך, שהתחילה לפני שנתיים, והיא להתמקד בבית-הספר כמקום שנותן את כל השירותים, כבית-ספר אוטונומי. לקחו את התפיסה הזו מאנגליה, מקנדה, מארצות-הברית. אבל, לא צריך להטיל את האחריות ולשבת בחיבוק ידיים, גם שם צריך לפעול. מצאנו במחקר שלנו שיש הרבה מה לפעול במסגרת הקיימת, עם קצת משאבים נוספים על מנת לטפל עוד. דובר על נשירה סמויה בבית-הספר היסודי. צריך לטפל בבעיה בבית-הספר, ולא לחכות עד שהתלמיד ינשור ואחר-כך לטפל בו. זה לא יעיל. שום טיפול של מסגרות חינוך בלתי פורמלי או חינוך משלים לא החזיר תלמיד לספסל הלימודים. אנחנו רוצים שקודם כל התלמיד לא יעזוב את בית-הספר. צריך לשים לב שגם האנשים בשטח ישתפו פעולה, ושיהיה להם הרצון לעשות זאת. האחריות לכך מוטלת עלינו, על הרשויות

המקומיות ועל אנשי משרד החינוך בשטח. שום גורם חיצוני לא ידון על החולשה או על הלקות הספציפית של הילד בתוך הכיתה או בית-הספר, פרט למחנך שלו ולמנהל שלו, ויש עוד הרבה מה לעשות.

נכון שחסרים משאבים, וגם לזה צריך לדאוג. צריך לנצל את המשאבים האדירים שיש לנו היום במחוז או במטה להעביר אותם לתוך בית-הספר, כי בית-הספר הוא שצריך לטפל.

גם תחום הגיל הרך חשוב מאוד, וגם עליו עובדים בנצרת. כוועדת מעקב יש לנו מחקר על הגיל הרך במגזר הערבי, אשכולות 1 ו-2. בין היתר מצאנו ש-50% מכיתות אלה שקיבלו חינוך חנם לגילים שלוש וארבע, אינן מקיימות אף פעילות של העשרה לתלמידים ולהורים. אנחנו לא רוצים רק להביא את הילדים למסגרת כלשהי. אם אתה לא עובד עם הילד, לא תרמת לו כלום, עדיף שישאר בבית עם ההורים. תכנית "הדרים" טובה, תכנית "מעגן" טובה, ויש המון תכניות שאנחנו מכירים ושחלק מהן אנחנו גם מפעילים. השאיפה שלנו היא להסתכל על המערכת באופן רוחבי ולא אורכי. צריך לעבוד באופן מערכתי כדי שבסופו של דבר נוכל למדוד את התוצאות. אין מודדים תוצאות בשנה או שנתיים, אלא כשהליך מתמשך. אז נוכל להגיד אם הצלחנו או לא הצלחנו.

נקודה אחרונה לסיכום היא בעניין החוק, החוקה והקריטריונים. אנחנו באמת סובלים מהקריטריונים. הלוואי שישאר החוק בלי הקריטריונים. עתרו לבג"צ בסוגיות רבות. זכינו בעניין החינוך המיוחד, כאשר בג"צ החליט על תוספת של 16,000 שעות שבועיות לפתיחת מסגרות לחינוך מיוחד למגזר הערבי. לכן, יש לנו מסגרות ויש לנו פחות בעיות בחינוך המיוחד. בג"צ גם החליט להקצות 20% לפחות מתקציב אגף שחר למגזר הערבי. כמו-כן, פנינו לבג"צ בנושא השעות בסלי החינוך שבת-הספר הממלכתיים מקבלים, שאינן מגיעות לייעודן. למשל, במחוז הצפון, לפי בדיקה עם מנהל המחוז, 60% מהתלמידים הם ערבים, ו-40% מהתלמידים הם יהודים. אבל 60% מהשעות, כולל הסלים, הולכים לבתי-הספר היהודיים ו-40% לערבים, כולל לדרוזים. אמרו לי שיש פרמטרים אחרים להקצאת המשאבים. עתרנו לבג"צ בעניין הפרמטרים האחרים. דוח שושני (הממליץ על שיטת הקצאה חדשה) הוא טוב מאוד הן בסיסמה והן בתוכן. בדוח יש גם תקצוב דיפרנציאלי מצוין, שהולם את הצרכים שלנו. אבל דוח זה שוב ממליץ על הקצאות לפי קריטריונים מסוימים, כגון ארץ עלייה, שנת עלייה, המרחק מהמרכז ועניין העדיפות הלאומית. רוב היישובים הערבים אינם בעדיפות לאומית. מראש גוזלים את הזכויות של

התלמידים הערבים. בתי-הספר הערביים אינם נופלים בתוך הקריטריונים האלה. אנחנו רוצים להיאבק בדוח הזה. עדיין תלוי הנושא של בג"צ כדי שלא נחזור עשר שנים לאחור, ונקים ועדות לתכניות חומש שתבואנה זו אחר זו. היום כולם מכירים בכך שהיה פער, שהייתה אפליה. אנחנו ממשיכים בדרכנו, ולא נפסיק עד להשגת היעדים שלנו למען חינוך שוויוני לכל התלמידים.

פרופ' ג'ק חביב: אני שמח מאוד להזמין את הדרג הלאומי, את תמר גוז'נסקי חברת כנסת לשעבר ויושבת ראש לשעבר של הוועדה לקידום מעמד הילד. אנחנו שמחים מאוד שהיא איתנו היום.

תמר גוז'נסקי: אני שמחה על ההזדמנות להיות איתכם. אני מכירה לא מעטים פה מהעבודה בכנסת ובוועדה לקידום מעמד הילד, וממקומות אחרים, ואני מצטרפת למברכים על היוזמה, ועל המקום שבחרתם לערוך בו את הכנס. בסופו של דבר לא רק תל אביב וירושלים קיימות, יש עוד מקומות בארץ שראוי להיפגש בהם. אני מבקשת להתייחס לכמה נושאים שקשורים למחקר, לתוצאותיו, וליישום של המחקרים, כפי שלמדתי מהניסיון.

אחת הבעיות הקשות שלנו היא, שבנושאים קרדינליים ומרכזיים, אשר נוגעים לילדים, בכלל, ולילדים ערבים, בפרט, אנחנו מקבלים נתונים כוללניים, המבוססים, למשל, על סקר הכנסות שנעשה באופן שיטתי על-ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שממנו המוסד לביטוח לאומי שואב את הנתונים שמהם צומח אחר-כך הדוח על ממדי העוני. בהנחה שהמחקר, או דרך הכנת הדוחות, הם זהים, אנחנו יכולים להתייחס ברצינות רבה לשינויים בנתונים משנה לשנה. זאת אומרת, אם מספר הילדים העניים גדל ב-10% אז הוא גדל ב-10%, כי שיטת המחקר לא השתנתה. בלי להתייחס כרגע לשיטה עצמה, סוג כזה של נתונים כוללניים הוא חשוב מאוד כשלעצמו. אם, למשל, בביטוח הלאומי בדקו ומצאו, כי הצעדים הכלכליים והגזרות הכלכליות של השנה שעברה הורידו 60 אלף ילדים נוספים אל מתחת לקו העוני, זה נתון חשוב. הבעיה היא, שהמחקרים מהסוג הזה הם אנונימיים. זאת אומרת, אנחנו יודעים, כי חצי מיליון ילדים מצויים מתחת לקו העוני והם מורכבים מכך וכך ערבים, מכך וכך יהודים, ומכך וכך עולים. כלומר, יש חלוקות פנימיות, אבל אין לילדים העניים שמות, ואין להם כתובות. אנחנו לא מכירים את הילדים העניים עצמם, אין לנו רשימה של ילדים עניים. אנחנו יודעים רק מה מספרם. פירוש הדבר, שכאשר אתה נמצא ברמה הזאת של המחקר, שהוא חשוב כשלעצמו, כי הוא נותן תמונה כוללתית כלשהי, עדיין לא ניתן לדבר באופן מעשי על פיתוח שירותים. לכן יש

צורך במחקרים אחרים, שהם מחקרים קונקרטיים, אשר מחפשים את הילדים העניים במקומות מגוריהם, לימודיהם. אלה הם דברים שניתן לעשות במקום מסוים, באזור מסוים, במטרה להגיע אל הילדים העניים עצמם.

שאלה חשובה נוספת: האם לילדים החיים בעוני יש עוד מאפיינים, חוץ מהעובדה שהם חיים בעוני, ושההכנסה הנפש במשפחתם היא מתחת לקו מסוים? אנחנו לא יודעים אילו עוד מאפיינים יש להם, למשל, בהקשר של הצלחה בלימודים. אין מחקר הבוחן את הקשרים בין הילדים העניים וההורים, בין הילדים האלה והמורים, איפה הילדים האלה לומדים, האם שירותי הרווחה מגיעים אליהם, ואם כן - למי מהילדים הם מגיעים? זאת אומרת, יש שאלות רבות, שאין להן תשובות, גם כאשר הנושא מכבד כל הזמן בתקשורת. כולם מדברים, וכולם יודעים לנקוב במספרים על מספר הילדים העניים, ובכל זאת השאלה של איתור הילדים העניים היא רצינית מאוד, כאשר רוצים לפתח כלים. לכן, כאשר בצד המחקרים הכלליים האלה עושים מחקרים הנוגעים ליישוב מסוים, למקום מסוים, לתחום מסוים, אז אפשר להגיע לאותם ילדים, ולנסות למצוא את התמונה הפרטנית של המצב שלהם.

כדי להמחיש את הבעייתיות של איתור הילדים העניים, אביא דוגמה מדיון שהיה בוועדה לקידום מעמד הילד, אשר עסק במידה שבה העוני קשור בתחלואה ובסיכון חיים. אין מחקר כזה, ודאי לא ברמה הארצית. אבל, כשמדברים עם מנהל מחלקת ילדים בבית-חולים סורוקה בבאר שבע, הוא לא צריך מחקר. הוא ייתן שמות של ילדים שחוזרים שוב ושוב לחדר מיון ולאשפוז, מהסיבה הפרוזאית לגמרי שלא קיבלו את מלוא התרופות. הילד מאושפז, למשל, בשל דלקת ריאות או בשל מחלה אחרת, ובעת שחרורו מבית-החולים הרופא נותן מרשם ואומר להורים שצריך לתת לילד ארבע גלולות ביום במשך שבועיים. ההורים, שאין להם כסף, מחליטים לקנות רק חצי מכמות הגלולות, והילד מקבל רק חצי מהכמות. כתוצאה מכך, הילד מגיע שוב לחדר המיון, לאשפוז, וכן הלאה וכן הלאה, שלא לדבר על איך כל זה משפיע על התפתחותו של הילד. מבחינת הילד המסוים הזה והמשפחה, לעוני יש השפעה דרמטית על החיים שלהם, על זכות הילד להישרדות.

התחלואה החוזרת שתוארה לעיל ידועה, אך האם מישהו למד את הנושא? האם מישהו עשה השוואה בין כמה יעלה לממן, על חשבון המדינה, תרופות לילדים האלה, כך שכל משפחה במצב כלכלי קשה מאוד תקבל חינם את השקית עם המנה המלאה של התרופות, לבין כמה עולה לאשפוז אותו ילד שלוש-ארבע פעמים בשנה? אבל גם בלי מחקר, הרי ברור שהתרופות זולות יותר. השיקול לכן אינו כלכלי, זה לא חיסכון.

אך החשוב מכל: נגרם נזק עצום לילד, למשפחה, ובמקביל - נגרמת הוצאה אדירה למדינה בכיסוי ימי האשפוז והמיון וכל מה שקשור בזה.

וכאן מתבקשת השאלה: על מי מוטלת האחריות? בישראל ישנה חלוקת רשויות. למשל, בית-החולים קובע כללים בנושא האשפוז, ויש לו הסכמים עם קופות-חולים, והוא מקבל את התשלום לפי ההסכם עם קופת-החולים. אבל, התרופות הניתנות במרשם נרכשות בקופת-חולים ולא בבית-חולים. בדיון בוועדה הצעתי: בעת השחרור מהאשפוז, תנו לילדים את התרופות, ותחסכו אשפוז. השיבו לי: "איך אפשר, אשפוז הוא עניין של בית-חולים, ותרופות - עניינה של קופת-חולים; לא יכול להיות שבית-חולים יממן משהו שקופת-חולים צריכה לתת". משרד הבריאות, או גוף אחר שיש לו ראייה כוללת, צריך היה לחשוב על החיסכון הכולל ועל זכויות הילד, אבל אין קול ואין עונה. והרי זו תופעה שכיחה באזורים העניים יותר, העלולה לגרום נזקים קשים לילדים. כל רופא יכול להגיד לנו אילו נזקים עלולים להיגרם לילד בשל תחלואה מוגברת, אשפוזים תכופים וכן הלאה.

מן הראוי, לכן, לחקור גם כיצד ילדים, במיוחד ילדים עניים, נופלים קורבן למערכת הפועלת לפי שיקולים שונים, אבל לא לפי השיקולים של טובת הילד. בכל פעם שמצביעים על טובת הילד, על צורכי הילד ועל זכויות הילד, תמיד הטענה ונקודת המבט של האוצר, היא, ששוב אנחנו רוצים לבזבז כסף, ושוב אנחנו הולכים לדרוש כסף. לפעמים כן, הרבה פעמים כן, אבל לפעמים לא.

במהלך הדיונים על חוק ילדים בסיכון, שעבדנו עליו בשיתוף פעולה הדוק עם משרד העבודה והרווחה, עם מכון ברוקדייל ועם גורמים נוספים, העלינו שאלות רבות מאוד הנוגעות לראייה כוללת ולתפיסה כוללת של המשרד. השאלה היא, האם המשרד צריך להחליט במקום הרשות המקומית, האם, למשל, המשרד צריך להחליט שלרשות מקומית מסוימת יהיו 25 מכסות לפעוטות במעונות, ו-27 מכסות להשמה בפנימיות, וכן הלאה. התפיסה של המכסות מתאימה מאוד לשלטון קולוניאלי, המתייחס לכל האנשים בשטח כאל נתינים שממילא אינם מבינים דבר ו"אנחנו מלמעלה נגיד להם את הכל".

אחת המחשבות שליוותה אותנו בעבודה על חוק ילדים בסיכון הייתה: "למה לא להעצים את האנשים במקום?" יוקצב להם תקציב, והם יחליטו איזה שימוש לעשות בו: האם הם רוצים לשלוח את הילד לפנימייה או שהם רוצים להקים פנימיית יום ביישוב? האם הם רוצים לפתח משפחות אומנה, ואולי ברצונם לחזק את המשפחה

הגרעינית, המקורית, משום שזה יותר זול ויותר יעיל? אבל, התפיסות השולטות בכיפה הן עדיין פטרוניות מאוד, כלפי ההורים, כלפי בתי-הספר, כלפי מערכות החינוך והרווחה. ראג'י מנסור דיבר כאן על התחושה של אנשי עיריית נצרת, שגיבשו ויישמו פרויקט, ושברו כך את המונופול הזה של מישהו שמגיע מבחוץ.

הנושא של להקשיב ולשמוע, להקשיב להורים ולהקשיב לילדים - כל הנושא הזה נמצא עדיין לגמרי בחיתוליו. במקומות רבים מאוד, אי-ההקשבה היא מכשול ביכולת להתגבר על בעיות שונות, לרבות אלימות ונשירה. כאשר לא מקשיבים לילדים, ולא מקשיבים לבני הנוער, ולא שומעים את הבעיות, ולא ערים, ולא זורמים איתם ולא מנסים להידבר איתם - מגיעים לעימותים ולא לפתרונות.

תחום חשוב אחר הוא הדעות הקדומות כלפי האוכלוסייה הערבית וכמה אוכלוסיות אחרות. בוועדה לקידום מעמד הילד קיימנו דיון בנושא של אלימות מורים נגד ילדים. הסתדרות המורים וארגון המורים העל-יסודיים מאוד לא אהבו את הדיון, וטענו שמי שבכלל מציג נושא כזה לדיון נותן, כאילו, לגיטימציה להתנהגות פרועה של ילדים. בהקשר הזה, אני רוצה להעיר, שבינתיים לא ראיתי שהיה חוזר מנכ"ל בנושא של אלימות מורים כלפי ילדים. בדיון עצמו נתגלתה דעה קדומה, לפיה יש אוכלוסיות הנוהגות לפי המסורת, ולכן אפשר לעצום עין ולא לראות שיש שם אלימות של מורים כלפי תלמידים.

ישנם ממונים ואחראים שמהתבטאויותיהם עולה מעין השלמה: "טוב, יש אוכלוסיות שכך נהוג שם". לא מזמן ניתן פסק דין באחד מבתי-המשפט בארץ שנגע לאלימות של הורים כלפי ילדים. השופט אמר בו, שהוא מתחשב בכך שבארץ מוצאו של האב המכה היה נהוג להכות ילדים, ולפיכך העונש יהיה קל יותר. סוג זה של התחשבות קובע, שבארץ ישנם ילדים שמגיע להם לחיות בלי אלימות, אבל ישנם ילדים שאיתרע מזלם והם נולדו במקום הלא מתאים, ולכן קצת אלימות לא תזיק.

בדיונים בוועדה העידו הורים, שניסו להגן על הילדים שלהם מפני אלימות של מורים. ההורים תווגו כעושי צרות, מערכת החינוך היפנתה עורף לילדיהם, ובית-הספר ניסה להעניף מהלימודים את הילדה הנוגעת בדבר. למנהל, שלא פעל נגד המורה המכה, כמובן, לא קרה כלום. אנחנו צריכים להיות ערניים לדעות הקדומות שלנו. כאזרחים, אנחנו רוויים דעות קדומות, ואחת הדעות הקדומות מתבטאת בהתייחסות לילדים. דעות קדומות קבעו שיש טעוני טיפוח, ואותן דעות קדומות קבעו שילדים ערבים ומזרחים צריכים ללמוד בבתי-ספר מקצועיים, בעיקר נגרות

וספרות. המערכות שלנו רוויות דעות קדומות, ולכן נחוצים מחקרים שיחשפו את הדעות הקדומות האלה, ויוכיחו שאין להן בסיס במציאות. נחוצים מחקרים שיוכיחו שניתן לבנות מערכת המקדמת שוויון, לא במובן המילולי של המילה, לא במובן של הבטחות, אלא במובן המעשי של סגירת פערים בתנאים ובהישגים הלימודיים.

דוגמה מאלפת של דעות קדומות עלתה בהקשר של חקיקת חוק חינוך חינוך מגיל שלוש, שהוזכר על-ידי ראגי מנסור. כאשר התחלנו את הדיונים בנושא של חינוך חינוך מגיל שלוש, משרד האוצר אמר, שאני מתפרצת לדלת פתוחה. ידוע, אמר משרד האוצר, שאמהות ערביות כלל אינן רוצות לשלוח את הילדים לגן. ואיך ידעו באוצר שהן לא רוצות לשלוח את ילדיהן לגן? הם הצביעו על העובדה, שביישובים ערביים אין גנים לגיל 3-4. זאת הייתה "ההוכחה המוחצת" שהאמהות הערביות לא רוצות לשלוח את הילדים לגנים. זאת דוגמה כיצד המערכות המייצרות אפליה מתגוננות מפני אחריותן לאפליה בכך שהן זורקות את הכדור בחזרה למגרש של החלש, המופלה, המנוצל והמדוכא, ואומרות שהוא אחראי למצבו הנחות.

בכל זאת ולמרות הכל, כפי שקורה לפעמים בכנסת, הצעת החוק הגיעה לקריאה שנייה ושלישית בינואר 1999, ערב הבחירות לכנסת, והצלחנו להביא לאישורה. כאשר החלו ליישם את החוק, יוסי שריד, שר החינוך דאז, קבע שהחוק ייושם לפי אשכולות היישובים, ויתחיל ביישובים העניים ביותר, שזה היה דבר חשוב. גילינו מהר מאוד, שכאשר פותחים גנים בגילים שלוש-ארבע לילדים ערבים, התנאים בהם אינם לפי הנורמות של גילאי שלוש-ארבע בציבור היהודי. זאת אומרת, אחרי שכבר נקבע בחוק שיהיה שוויון בנגישות, שילדים ערבים בכלל ילמדו בגן, כי יש מבנה שקוראים לו גן, ויש גננת - זה עדיין לא דומה לגן יהודי. במבנה אין ציוד הולם, הגננת אינה מוסמכת. תלכו לכל יישוב יהודי, ותיק או חדש, כזה שנבנה רק לפני שלוש שנים, תראו איך נראה שם גן. משהו יעלה על דעתו, שהגן יימצא במחסן או בדירת מגורים? יש מבנה לגן, עם חצר ועם כל מה שנדרש. לעומת זאת, ילדים ערבים נשלחים לגן, אבל לגן שונה.

נושא יישום חוק חינוך חינוך מגיל 3 ונושאים דומים מחייבים מחקרי מעקב. מחקרים החושפים מציאות ובעיות הם חשובים מאוד, אבל מחקרי מעקב אחר יישום חוקים והחלטות חשובים אולי אפילו יותר. ביישום חוק חינוך חינוך מגיל 3 החלו בשנת הלימודים 1999-2000, לכן נחוץ מחקר מעקב לגבי גני הילדים שנבנו הודות לחוק ומספר הילדים שקיבלו הזדמנות ללמוד בגן.

לאחרונה נכנס לתוקפו חוק חשוב אחר - חוק פעוטות בסיכון - הזכות למעון יום. החוק הזה אמור להתבצע תוך שבע שנים. כלומר, תוך שבע שנים, פעוטות בסיכון יתקבלו למעון יום בלי מכסה, אם החוק אכן ימומש. צריך כבר עכשיו להתחיל במחקר מעקב, כדי לבדוק את מצב הוספת המכסות, את ההחלטות לגבי הרחבת תחולת החוק, את השאלה איך להעצים את אלה הנוגעים בדבר, כדי שיקבלו שירות של מעון יום במועד וברמה המגיעה להם.

מחקרי מעקב חשובים מאוד לאוכלוסיות המוחלשות. הם חשובים מאוד מבחינה ציבורית, ובסופו של דבר, הם ייצרו את הלחץ, כדי שאם כבר מאשרים חוק, ואם כבר מיישמים אותו, שיישמו יהיה שוויוני וצודק באמת.

ד"ר ג'אנם יעקובי: ראשית, אתייחס לשאלה הראשונה בנושא של מחקר או לא מחקר. אין שום ספק שמחקר, ובמיוחד מחקר טוב ונתונים מהימנים, מהווים בסיס איתן להכוונת פעולות, וגם להכוונת משאבים. אי-אפשר לבוא ולפעול בנושאים כל-כך חשובים על סמך תחושות בטן. כל הנושאים שהוזכרו כאן, שאנחנו מתעסקים בהם יום-יום, הם נושאים שמעוגנים בתיאוריה מדעית ובידע שנצבר במשך שנים רבות, הן בארץ והן בחוץ לארץ. העשייה בתחום החינוך, העשייה בתחום הרווחה, העשייה בתחום הבריאות ובשאר התחומים, היא עשייה מדעית. אנחנו עוסקים בילדים, ובעשייתנו אנחנו משפיעים בצורה ישירה לטוב ולרע על עתידם של אלפי ילדים שבטיפולנו. אנחנו עוסקים בתופעות מסוימות שיש להבין אותן מבחינה מדעית, ויש לבסס אותן מבחינה מדעית, ועל כן יש לכוון את כל הפעילות הזאת בצורה מדעית. בתי-הספר הם מקום מדעי, צריך לכוון אותו וצריך לבסס אותו על בסיס מדעי. בהתחלה זה נתקל בהתנגדות כלשהי, אבל לאחר מכן, וזה לא לוקח הרבה זמן, אנשים מבינים ומקבלים את זה בברכה. הרי בסופו של דבר המורים הלכו ורכשו השכלה מסוימת, רכשו תארים, ובתהליך הזה הם גם למדו תיאוריה, אז אין ספק שלא רק שיש מקום, אלא גם אסור לנו בכלל לפעול ולנצל משאבים ללא בסיסי נתונים מכוונים. אפשר להסתכל על רמות שונות של מחקר ושל נתונים, אבל היו לנו כאן כמה הוכחות לגבי המחקר הקונקרטי, והמקומות המאוד ספציפיים, ומה החשיבות של המחקרים, לגבי עיר זו או אחרת. הנתונים שהוצגו כאן לא רק שהם מתארים את המצב בצורה אובייקטיבית ומדויקת, אלא גם מהווים בסיס נכון להתווית תכניות עבודה ולהפניית משאבים.

נתונים לכשעצמם אינם טובים או רעים. הם נתונים. אין להם חשיבות משל עצמם, החשיבות שלהם נובעת מהפעילות שהם יוצרים בשטח, או מהמשאבים שהם מקנים

לאחר מכן, זאת החשיבות שלהם. נפנה כעת לנתונים שהוצגו בפנינו ביומיים האלה, ואני לא אחזור על כולם, אבל רק ארענן את זכרונכם.

מההרצאה של טלל עולה כי קרוב ל-58% מבין הילדים המוכרים למחלקות השירותים החברתיים נמצאים במצבי סיכון ישירים, כלומר סובלים מאלימות במשפחה או מבעיות של הזנחה מצד ההורים. נתון זה מדבר על מצב ההזנחה הקשה במגזר הערבי. אגב, מצבי הסיכון הללו הולכים ומחריפים על רקע האבטלה הקשה ובעיות אחרות במגזר הערבי.

באחד המחקרים שטלל ציטטה הובא אחוז הילדים שאותרו על רקע אחד מתחומי הבעיות, לפי קבוצות אוכלוסייה. אנחנו יכולים היום באוכלוסייה הערבית "להתנחם", כי יש אוכלוסייה אחרת שסובלת יותר, וזו האוכלוסייה האתיופית. ויש עוד קבוצה שנכנסת לתחום הזה של ילדים בסיכון, הקבוצה של ילדי עולים מברית-המועצות לשעבר. אז הערבים לא לבד, כי יש עוד שתי קבוצות שנכנסות לתמונה העגומה הזאת, ובוודאי שאין בזה נחמה לאף אחד.

אני משתמש בזה כי אני רוצה להפנות את תשומת הלב של כולם לשני דברים. הנתונים המתקבלים מהמחקרים השונים מדאיגים ביותר, וזאת משום "הצבע הכהה" של שתי קבוצות. עכשיו מתווספת הקבוצה הלבנה. אבל "הצבע של הערבים והאתיופים הוא כהה", וגם "יש להם ריח" ולמי שאיננו מבין, אז כוונתי כאן היא לגילויי "הגזענות" המופגנים כלפי תלמידים אתיופים בחלק מבתי-הספר באוכלוסייה היהודית. בשנות השבעים התפרסם דוח ועדת כץ לנוער במצוקה שכלל משפט שנחרט בזכרוני מאז, שאמר שאחת הבעיות העיקריות בממצאים האלה היא המתאם הגבוה בין המוצא העדתי לבין מצוקה. זאת אומרת, דיברו אז על בני עדות המזרח, וניתן היה להגיד כמעט באופן ברור לאיזה כיוון הם ילכו, אם לחינוך מקצועי או לחינוך עיוני, ומה יהיה אחר-כך, איפה הם יהיו בסטטוס של נידודות חברתית וכו' וכו'. היום אנחנו כמעט שלושים שנה מאז 1974, ואנחנו יכולים לקחת את הנתונים של 1974 ולבדוק איפה התקדמנו, ובמה? לצערי הרב, הנתונים, כפי שהוצגו כאן, אינם מצביעים על שינוי חיובי משמעותי.

שני הממדים: "הצבע של הנתונים והריח שלהם" עדיין לא מוצאים חן בעיני. הם מצביעים על כיוון של עדתיות, על אפליה כלפי המגזר הערבי, וגם כלפי אוכלוסיות אחרות, אוכלוסיות שהן חלשות, ו/או מוחלשות, ושעדיין אינן מוצאות את מקומן בצורה שוויונית בחברה הישראלית.

זה באשר לנתונים. מכאן ואילך, מה שאומר לכמה מהאנשים שיושבים כאן, יכול להיות שלא ימצא חן בעיניהם, אבל אני מבקש שתתייחסו לדברי כביקורת עצמית מתחייבת ובונה. מהם כיווני הפעולה מהנתונים האלה? שלא יהיה לאף אחד מכם שום ספק, משרדי הממשלה הם אלה עם הכסף. ועליהם, בראש ובראשונה, רובצת האחריות. נכון שהם לוקחים את הכסף מאיתנו, אנחנו משלמים מס הכנסה ומסים אחרים. הממשלה מחויבת למתן שירותים ברמה גבוהה, לא ברמה סבירה, אלא ברמה גבוהה. זכותו של האזרח לקבל את השירותים ברמה הגבוהה ביותר שהמדינה יכולה לספק ומספקת, ואנחנו יודעים שהמדינה יכולה לספק שירותים ברמות גבוהות. השאלה היא למי היא מספקת את השירותים האלה? אני לא פוטר אף אחד ממשרדי הממשלה מאחריותם כלפי כל האוכלוסייה, ובמקום זה אגיד: במיוחד כלפי המגזר הערבי. דוחות עמותת "סיכוי", דוח מבקר המדינה, וגם דוחות אחרים מצביעים, דוח אחרי דוח, על היחס בין הנתח של האוכלוסייה הערבית לבין הנתח של אוכלוסיות אחרות באשר לתקציבי משרדי הממשלה. האפליה כנגד האוכלוסייה הערבית היא כללית, מכל משרדי הממשלה, היא ממסדית והיא מסוכנת ביותר. אך, עם כל זה, אסור לשכוח את האחריות הישירה והכבדה של הציבור הערבי ושל המנהיגות של המגזר הערבי על עיצוב המדיניות הממשלתית כלפיו.

אנחנו רואים מהי מידת ההשפעה של אנשים ממגזרים שונים על עיצוב מדיניות וקבלת החלטות במשרדי ממשלה. יישר כוח לראג'י, לוועדת המעקב לחינוך הערבי - שימשיכו בעתירות לבג"ץ עד אין סוף. כולנו צריכים לעשות כך. זה צריך להיות אחד הצעדים שהאזרח יכול לנקוט כנגד ממשל שלא מספק לו את השירותים שהם זכותו בדין. מכאן אעבור למשהו ביקורתי, וארשה לעצמי, כערבי שחי במדינה הזאת, לבוא ולהגיד שלא די רק להתלונן כנגד משרדי ממשלה, צריך גם לפעול בכל הדרכים המשפטיות והחוקיות על מנת להשיג את מה שמגיע. על המגזר הערבי להיות מלוכד יותר וביקורתי יותר כלפי המנהיגות שלו, ויכולתה לשרת את האינטרסים האמיתיים של האוכלוסייה, ולהתרחק, ואף לסלוד, מסיסמאות דמגוגיות אינטרסנטיות וריקות.

מכאן אני רוצה לפנות לאחריות של המגזר הערבי ברמה של השלטון המקומי. מה שאמר ראש עיריית תמרה כאיש מקצוע, בראש ובראשונה, וכאזרח ואדם, מאוד מוצא חן בעיניי. הוא אומר שכראש עיר "אני מחויב ואני מחליט, קודם כל, לנושא חינוך ורווחה". לזה אני אומר "כל הכבוד". כך צריך להיות, וזאת צריכה להיות הדוגמה. הלוואי שכל ראשי השלטון המקומי במגזר הערבי היו נוהגים כך.

זו צריכה להיות המדיניות ברמה של השלטון המקומי. לצערי, אנחנו לא מוצאים תמונה כזו ברוב המועצות המקומיות הערביות, ולא בעיריות. זו צריכה להיות, קודם כל, החלטה אסטרטגית ברמה של כל רשות מקומית, ולא משנה כמה כסף נתקבל ממשרד הפנים, או מכל מקור אחר. מה לעשות ולמגזר הערבי "אין כפל הקצבות", אבל, ברגע שהתקבל סכום של כסף, למשל, בנצרת, ראש העיר נצרת, יחד עם מנהל אגף החינוך שלו, צריכים להחליט החלטה אסטרטגית: יש לנו עשרת אלפים ילדים מתחת לגיל מסוים, הם במוקד העשייה שלנו, ולשם אנחנו רוצים להפנות את רוב המשאבים. קחו את המחקר של ד"ר ראסם חמייסי, המצביע על השקעה דלה ביותר מתקציב המועצות המקומיות הערביות בילדים ובני נוער. אנחנו צריכים להצהיר שהילדים הם המשאב הכי חשוב לנו, הם האנשים הכי חשובים לנו.

ההשקעה והפניית המשאבים לאוכלוסיית ילדים ובני נוער במגזר הערבי מצביעה על פער עצום בין ההצהרות לבין הביצוע. ילדים ובני נוער זוכים לחלק קטן בצורה מובהקת מהאחוזים שלהם באוכלוסייה, ובוודאי שאלה השקעות קטנות ביותר ביחס למה שנדרש.

בנוסף לכך, ברמת השלטון המקומי חייבת להיות אסרטיביות עד אין קץ. יש לתבוע שותפות מלאה במשאבים, לא רק משאבים המוקצים, למשל, לתכנית החומש, שאיננה אגב התכנית היחידה. יש מקומות במגזר הערבי שהוקצו בהם מיליונים של שקלים, אבל המיליונים האלה לא הגיעו לאנשים שצריכים לקבל אותם. למשל, ביפו שהיא אזור נכשל ביותר, עם מערכת חינוך גרועה ביותר, הוקצו במשך תקופה מסוימת בפרויקט השיקום יותר מעשרים מיליון שקל, אני יכולתי "לשים את היד" על כ-12 מיליון שקל. כאשר אתה בא ובודק את התשומות האלה מול התפוקות, אתה שואל לאן הלך הכסף? אותה תמונה עגומה מתקבלת בג'סר אל-זרקה, שגם היא זכתה בסכומי עתק במסגרת פרויקט השיקום.

אז, היום, עם תכנית החומש ועם תכניות אחרות, זכותם ואחריותם של אנשים כמו ראג'י לבוא לתבוע את השותפות המלאה בניתוב הכספים האלה. ראשי השלטון המקומי במגזר הערבי, לרבות מנהלי מחלקות החינוך והרווחה, חייבים להיות שותפים בקביעת ובבחירת תכניות ההתערבות/השיפור. חייבת להיות יד על הדופק, כל הזמן, לוודא שאכן התכניות האלה משיגות את התוצאות המצופות.

יש כאן אנשים שיש להם מידע יותר מדויק משלי, אבל, אני אינני יודע אם בתכנית החומש הוקצו שמונים מיליון שקל לשנה לפיתוח, או למשהו אחר. אבל, ניח

שהסכומים קטנים יותר, ונניח שהיו רק 50 מיליון ₪, זה עדיין סכום משמעותי ביותר. בשותפות מלאה, ובאחריות לניתוב הכספים האלה, המגזר הערבי יכול לעשות קפיצת-דרך משמעותית ביותר לגבי התוצאות, ושיפור השירות. אנחנו לא יכולים להתעלם מכך שישנה פוליטיזציה בלתי רגילה של מערכות השלטון המקומי, המשפיעה בצורה ישירה, ולצערי הרב, בצורה שלילית מאוד, גם על ניצול תקציבים. אני רואה אתכם נדים בראשיכם, אתם אנשי מקצוע, סובלים מזה יום-יום. זו אחריות שלנו ולא של שר הפנים, יהיה מי שלא יהיה. זו אחריותו של השלטון המקומי, אחריות שלנו. האחריות היא בכל הדרגים להבטיח ניצול מקסימלי ויעיל של כל הכספים הרבים הללו, תוך הבטחת האחריות לתוצאות.

בנושא של אנשי מקצוע ערבים. אני יודע שכולם קורסים תחת הנטל, אבל שמחתי לשמוע על היוזמה שלכם להקמת פורום המנהלים של המחלקות לשירותי רווחה במחוז הצפון. זאת היא יוזמה ברוכה מאוד. פורום המנהלים צריך לשבת ולתכנן. חייבים לקחת פסק זמן, לקחת מרחק מסוים ולחשוב, איך אנחנו יוצאים מהעניין הזה, כאשר כל הזמן נמצאים עם הראש מתחת למים, קשה מאוד לתכנן בצורה הטובה והמקצועית ביותר. חייבים לחשוב גם איך אנחנו לוקחים זמן לתכנן, גם בתנאים האלה, ולא תמיד תחת לחץ. אנשי מקצוע ערבים חייבים גם לקחת את האחריות על פיתוח שירותים ואז לבוא בדרישות. אני אתן לכם דוגמה קטנה: במשך שנים היו חסרים אנשי מקצוע במגזר הערבי לכל מיני נושאים. היום יש מהנדסים, רופאים, פסיכולוגים, יועצים, מאבחנים, קלינאי תקשורת, יש. אין זה מספיק אולי, אבל יש. נדיה יודעת, שגם במרכז הורים כשרצינו פסיכולוגים מצאנו פסיכולוגים, כשרוצים קלינאי תקשורת מוצאים קלינאי תקשורת, זה הולך ומשתפר, אבל צריך לנצל את המשאבים האלה, ולעשות. אין ספק שיש צורך להמשיך להפנות ולפתח כוחות מקצועיים, ובמיוחד בנושאים של התפתחות הילד ושל בריאות הנפש, אך חשוב גם לדעת מה קיים ולנצל את הכוחות הללו בצורה טובה. אנשי מקצוע ערבים חייבים לקחת אחריות, חייבים לפתח דפוסים יותר טובים של שיתופי פעולה ושל networking וחייבים לגלות יותר יוזמה ורוח התנדבות.

דוח מבקר המדינה התייחס שנים על גבי שנים לנושא אבחון ליקויי למידה במגזר הערבי, ואמרו שאין חומרים ואין אנשים. ישנה יוזמה קטנה מאוד, אבל מבורכת, וקבוצת אנשי מקצוע בתוך המכון האקדמי להכשרת מורים ערבים בבית ברל פיתחה ופתחה במשך ארבע השנים האחרונות מרכז מפואר לאבחון וטיפול בלקויי למידה. קיים גם מרכז אלראזי, וישנם עוד כמה מרכזים. האחריות של אנשי מקצוע ערבים היא לומר מהם הצרכים, ולהתגייס למשימות האלה, ולא רק לומר שיתנו.

מהמעורבות שלי בנושא אני יודע שיש עוד יוזמות כאלה בצפון ובמרכז וכולן ברוכות וחשובות.

נקודה נוספת שבלטה בכנס היא, שילדים הם יצורים שלמים, אנחנו אנשים שלמים, אי-אפשר לחלק אותנו לפי תחומים: בריאות, חינוך, רווחה, תרבות. על כן, הדרך היחידה שאנחנו יכולים להצליח היא שברמה המקומית אנחנו חייבים למצוא את הדרך שכל אנשי המקצוע, ולא רק אנשי המקצוע, אלא גם הילדים עצמם וההורים שלהם, יהיו שותפים בתכנון השירותים הדרושים, וברמות הטובות ביותר. זה לא מצליח בכל המקומות, אבל, למשל, אחת הדוגמאות היא תכנית "קהילה אכפתית". זוהי דוגמה קטנה, אמנם, אבל היא מראה את הכיוון: לעבוד מערכתית, כל השירותים עובדים יחד על מנת לאגם משאבים, ולהסתכל בעיקר על מקבל השירות כאדם שלם. אם אנחנו מטפלים בילדים, הרי כולנו יודעים מבחינה פסיכולוגית שגילאי אפס עד שש הם גילים קריטיים. ילד שאינו רוכש את מיומנויות הבסיס עד סוף כיתה ג', הסיכוי שלו לאחר מכן לרכוש אותן ולהשתלב הוא קטן ביותר. רוב התלמידים שלנו אינם מקבלים את מה שהם צריכים לקבל בגילים האלה, ולכן צריכה להיות השקעה מיוחדת בגילים אלה. ברוכה היוזמה שלכם להתייחס לגיל הרך, לגילאי טרום בית-ספר, כתקופה החשובה ביותר אליה יש להפנות את מרב המשאבים הכספיים והאנושיים כאחד. עבודה מערכתית ואיגום משאבים הם תנאים הכרחיים למתן שירותים נחוצים ברמה ובאפקטיביות גבוהות יותר.

חשוב ביותר לקיים פרויקטים שיהיו מלווי מחקר מההתחלה. ניתן לקרוא לכך "מחקר פעיל ומתערב", כאשר תכניות יישוביות ואחרות מתוכננות יחד עם כל הגורמים, מאגמים יחד את כל המשאבים ומבצעים תכניות לטווח רחוק. זה לא יכול להיות לשנה-שנתיים, אלא לפחות לארבע-חמש שנים. הליווי המחקרי חשוב ביותר במיקוד התהליך מתחילתו תוך ניצול הידע להכוונה מתמדת להשגת התוצאות הטובות ביותר. מחקר מלווה יכול לסייע גם בגיוס משאבים.

באשר להשקעה בילדים, ובמיוחד בתחומי חינוך ורווחה, ברצוני להביא את הדוגמה הבאה: מועצה אזורית המאגדת חמישה יישובים קטנים עם אוכלוסייה של כ-15 אלף תושבים, כאשר מתוכם 3,878 תלמידים מגן הילדים ועד בית-הספר התיכון. מנהל מחלקת החינוך (שהיה חדש בתפקידו) פנה בבקשה שתוצע לו תכנית יישובית מקיפה לטיפול בענייני החינוך שהוגדרו כבעייתיים ועם הישגים ירודים. לאחר לימוד מקיף של מערכות החינוך והרווחה של היישובים, הוצעה תכנית מקיפה וארוכת-טווח בעלות של כ-300 אלף דולר (1,300,000 ₪) לשנה. עלותה של תכנית כזו היא למעשה פחות משקל ליום לכל תלמיד כאשר הכוונה היא לפתח תכנית המטפלת

בתלמיד, הן מבחינה חינוכית, הן מבחינת רווחה, והן מבחינה תרבותית. הממונים במועצה האזורית נדהמו "מאיפה יש לנו סכומים כאלה"? שאלתנו אליהם הייתה "מהו סדר העדיפויות שלכם? הרי אתם משקיעים סכומים גדולים יותר בנושאים אחרים, כגון פיתוח פיזי. השאלה היא אם פיתוח התשתיות האנושיות לאלפי התלמידים בכל הרמות חשוב לכם לפחות באותה רמה כמו פיתוח פיזי?" אגב, במקרה הזה, ועם התכנית שהוגשה, היו סיכויים טובים מאוד לגייס כספים ממקורות חיצוניים, אך, ללא התחייבות מראש של המועצה, לא היה ניתן להתקדם וההצעה נפלה. זאת היא בדיוק נקודת הביקורת, זה הוא מבחן האחריות, מה זה מיליון שקל לרשות מקומית? זה כלום. ראשי השלטון המקומי במגזר הערבי חייבים להבין שתכניות טובות עולות כסף, ושהדאגה לנושאי חינוך ורווחה חייבת להתבטא בהשקעות כספיות, ולא רק בהצהרות מילוליות שאין להן כיסוי.

האם אנחנו רוצים להשקיע משאבים באנשים הכי חשובים לנו, שאלה הם התלמידים? או שאנחנו מתנהגים "אחד בלב אחד בפה"? אנחנו אומרים שהם הכי חשובים לנו, אבל אנחנו לא כל-כך רוצים להשקיע בהם. אני יודע שההערות האחרונות שלי אולי לא ימצאו חן בעיני חלק מהאנשים, אבל זאת הביקורת שאנחנו כאוכלוסייה חייבים לפתח. אנחנו חייבים לקבל אחריות טוטלית על מה שקורה בבתי-הספר שלנו, חייבים לקבל אחריות טוטלית על מה שקורה בקהילות שלנו, ולהיעזר בגורמים כמו הגוינט או קרנות שונות. לא יכול להיות שאנחנו רק נחכה. אם אנחנו נחכה בגלל שאין לנו את כל הכסף, אז אנחנו לא נעשה שום דבר, אנחנו מפתחים עוד דור של נכשלים, עוד דור של אנשים שההרגשה הפנימית שלהם היא של חוסר מסוגלות. במצב כזה עלינו גם לדעת שחלק גדול מהאחריות הוא שלנו, הן ברמה האישית והן ברמה הקולקטיבית.

הנקודה המרכזית שאליה אני רוצה להגיע היא שאנחנו כאוכלוסייה שלמה חייבים "לשנות ראש", ולהגיע למצב של מסוגלות. אנחנו מסוגלים לבצע את המשימות, וחייבים לעשות שינויים מהותיים בתפיסה, ובעיקר בביצוע. חייבים לפעול בצורה מתוכננת, ביקורתית ומקצועית, על מנת לחולל שינויים רציניים במצב החינוך והרווחה במגזר הערבי, תוך שימוש בכל הכלים העומדים לרשותנו - המקצועיים, המחקריים, הכלכליים והפוליטיים.

פרופ' ג'ק חביב: שלומית עמיחי, מנכ"לית לשעבר של משרד החינוך, והיום מנכ"לית של אלכ"א, העמותה לקידום ולתכנון כוח אדם, לפיתוח כוח אדם בישראל, שפועלת כארגון משותף של הגוינט וממשלת ישראל, ופועלת רבות גם באוכלוסייה הערבית.

שלומית עמיחי: יש לי משימה מכובדת, להיות אחרונת הדוברים, ואני לוקחת לעצמי עוד משימה, והיא להיות, אולי, "האיש הרע" קצת. כל-כך הרבה נאמר פה בשבח המחקרים, וגם אני דיברתי בשבח המחקרים, והיום אני רוצה לדבר דווקא על מי שמפחד ממחקרים. אני, כמי שסבלה די הרבה במערכות הציבוריות, מפחדת ממחקרים. עכשיו אומר גם למה.

דבר ראשון, פעמים רבות המחקרים מהווים תירוץ מצוין לעכב טיפול. אומרים "תשמעו, בואו נזמין מחקר, נראה מה המצב, נראה מה העניינים, תביאו לנו נתונים, נתנו לנו סקרים". כולנו יודעים בדיוק, מה המצב, אבל, בסדר אנחנו צריכים מחקר, אי-אפשר אחרת. בנוסח הזה המחקר מהווה עלה תאנה.

לפעמים אנחנו נכנסים לעיסוק ממש אובססיבי באיסוף נתונים, כדי לדעת מהם הצרכים, ומהן התוצאות, לפעמים אפילו עד כדי פאניקה. מישוהו כבר הביא דוגמה ממערכת הבריאות, וזה מזכיר לי מעשה ברופא שרואה שהפציינט חולה. הוא בטוח שהוא חולה, אבל הוא לא יודע במה. הוא מתלבט מה יגיד לו - אני לא יודע, אני לא יכול. לכן הוא עושה בדיקה, ועוד בדיקה. הבדיקות מראות לפחות יחס. כך אנחנו משתמשים עוד ועוד במחקרים ובסקרים, ולא תמיד יודעים מה לעשות, ולא תמיד רוצים לעשות.

זה מצב שאנחנו נותנים הרבה תשומת לב, אבל אין לנו פתרונות. כבר עמדתי במצב העצוב שבו היו כבר הממצאים, וראינו אותם. אנחנו כבר יודעים שהמצב של הילדים במתמטיקה ובעברית ובעוד נושאים, נורא ואיום. אנחנו יודעים שהמצב של ילדים ערבים נורא ואיום עוד יותר. אנחנו יודעים שהילדים במדינת ישראל לא אוהבים את בית-הספר, וזה נורא, כי מתמטיקה לומדים בבית-ספר. אז אם לא אוהבים את בית-ספר איך ילמדו מתמטיקה. אנחנו יודעים שזו תופעה, אז מה עושים? מה עושים, זאת כבר סוגיה אחרת, פעמים רבות משקיעים בסוגיה זו הרבה פחות.

הדבר המרכזי בנושא של מחקרים הוא שאין לנו מוסדות או מנגנונים ארגוניים קבועים שיעסקו בתוצאות של המחקרים. אנחנו מדושני עונג ואינטליגנציה וסיפוק עצמי מזה שעשינו את המחקרים. אבל, אין לנו שום שיטה של "מה עושים עם זה שעשינו מחקר", מה הלאה.

יש ביטוי "נבל ברשות התורה". הרבה פעמים המחקר הוא משהו דומה. המחקר הוא מעין מעשה של נבלות או רשע ברשות המחקר. אני יודעת שהממצאים הם כאלה,

ואני יודעת שזה המצב, אבל בזכות המחקר אני מרשה לעצמי לעדן אותם, לא בדיוק לעשות איתם דברים. הנתון שתמר דיברה עליו, גני הילדים גילאי שלוש-ארבע, זו דוגמה קלאסית. הרי כולנו ידענו שבמגזר הערבי אין כמעט ילדים בגנים. בא שר חינוך חדש ואומר "חברים יש כבר חוק, הצליחו להעביר את החוק, בואו ניישם אותו". שואלים אותו: "איך ניישם אותו? יש קריטריונים כאלה וכאלה וקו עימות". אז הוא אומר "אני לא מכיר את הקריטריונים, נלך למדד החברתי-כלכלי וניישם לפי זה". עונים לו "עצור! אם אתה הולך למדד החברתי-כלכלי, כל ה-300 מיליון דולר שניתנו לך כתוספת השנה ילכו לגני ילדים ערביים, לגילאי שלוש-ארבע, היזהר!"

כמובן, תמיד יש עגמת נפש מזה שמחקר לוקח זמן ועולה כסף, ואם כבר משקיעים את הכסף, אז אולי נשקיע בילד שיש לו צרכים ולא במחקר, ואת זה אנחנו כבר מכירים.

הנוכחות שלי ביום הזה נתנה לי דווקא הרגשה מאוד טובה, כי נדמה לי שבמסגרת הזאת ראיתי סימנים איך כן קורה שמחקר הוא הרבה יותר מאיסוף הנתונים, והתהליך צריך להיות תהליך ארוך.

אני חושבת שצריך לתת הרבה מקום לאינטואיציה, יש המון מקום לידע של אנשי המקצוע, לידע של התושבים ולידע של הילדים. נעשה פה ניסיון מאלף שהראה שזה אפשרי. אני חושבת שזו שיטה מעולה שמשלבת גם את אנשי המקצוע, וגם את הידע, וגם חוסכת בזמן ואולי גם במשאבים.

מוכרחים לנסות, ואולי בברוקדייל ייקחו את זה כמשימה שלהם לעבוד עם המשרדים ועם הרשויות, ולבדוק איך למסד את המנגנון שמלווה את הסקת המסקנות. יש כל-כך הרבה מחקרים מאלפים שיושבים במגרה ואיש לא עושה איתם דבר! אני מדברת לפחות מהקריירה המקצועית שלי, כשנתקלתי בזה וחטאתי בזה. צריך מנגנון מלווה להסקת מסקנות עם מחויבות לביצוע של תוצאות של מחקרים, של מה שנובע מתוך המחקר. יכול להיות שמי שמזמין מחקר צריך לעשות אמנה שאומרת "אני רואה לנגד עיני למה אני מתחייב כשיסתיים המחקר, אני מבין שאני לא מסיים רק במחקר, אלא שאני מתחייב בזה לעשות יותר מזה". צריך ללוות אחר-כך את תכניות העבודה שמופקות בעקבות המחקר, לא להסתפק בכך שיש מחקר, שיש תכניות עבודה שזאת התקדמות מצוינת. צריכים לעמוד על הנושא של ההתאמה בין הבעיה לבין ההשקעה במשאבים של המחקר. לפעמים יש תקציב, יש תורם, לבעיה קטנטונת במערכת, וכולם, ברשויות המקומיות ובמשרדים ובמכון ברוקדייל

ובאוניברסיטאות, מבזבזים עליה כסף שקיבלנו. צריך להיות זהירים גם בבחירת הנושאים שאותם צריך לחקור. אנחנו יודעים מה צריך עוד לחקור, איפה צריך לחפש, לא צריך להיות יותר מדי מתוחכמים בשביל זה.

דבר נוסף ששייך ולא שייך למחקר, הוא הנושא של תכנון שנובע ממחקר. אחד התירוצים המשכנעים, לפחות במערכת שבה התפרנסתי שנים רבות, היה לגבי המגזר הערבי. כשנותנים אפילו מיליארד שקל - האם ישימו את כולו במגזר הערבי? לאורך שנים, וגם עכשיו, אנחנו נמצאים באותה דילמה. כלומר, יש ארץ גדולה ואנחנו צריכים לתת לכולם, לא יכולים לתת רק למגזר אחד. אי-אפשר לקחת פסק זמן עכשיו לשש שנים, ולומר עכשיו אף אחד לא מקבל אף פרוטה יותר במשך שש שנים, כל התוספות הולכות רק למגזר הערבי. גם אם זה אפשרי, לא יהיו לזה כנראה פרטנרים. לכן אני חושבת, והייתי פעילה ביישומן של שתי תכניות חומש בנושא של המגזר הערבי, שבמקום תכנית חומש צריכים לקחת את הממצאים ואת מה שיודעים, ולהגיד נעשה תכנית תכנון רב-שנתית לעשר שנים. אבל, נעשה תכנון כזה לעשר שנים, כך שנדע שבעוד עשר שנים כבר יהיו גני ילדים לכל גילאי שלוש בכל מדינת ישראל, על כל גווניה, ויהיו שעות מוקצות בדיוק למספר הילדים שישנם בחינוך הערבי, וכמגיע להם בחינוך הרגיל. גם אם זה לעשר שנים, זה שווה, ואלה צריכות להיות התוצאות הנלוות של המחקר.

ברמה האישית רציתי להגיד תודה. נהניתי מאוד. זאת הייתה חוויה בשבילי לראות את מגוון האנשים שיושבים פה, גם מבחינת הגילאים, גם מבחינת התפקידים וגם מבחינת המקומות שמהם הם באים, ומהחברות שנראתה פה באולם לאורך כל היום, אז תודה רבה לכם.

פרופ' ג'ק חביב: אני מודה לכל הפאנל, ואני מודה במיוחד לשלומית, שהעלתה את הדברים שהעלתה, כי גם אני מפחד מאוד ממחקר. אני מפחד מאוד ממחקר לא טוב, שהוא גם לא רלוונטי. זה לא טוב, לא רק מבחינה אקדמית. ואני מאוד מפחד ממחקר שהוא תירוץ לאי-עשייה, ואני מאוד מפחד ממחקר שלא משתמשים בו, ונשאר על המדף. אני עובד במקום שמיועד ומחויב למחקר מסוג אחר. אני, וכל הגוף שאני מייצג, נשפטים לפי אותם קריטריונים ששלומית העמידה. ואני יודע שלא קל לקיים אותם, ואפשר בקלות לפספס. כמו שאנחנו מפספסים בהתערבויות שלנו, אפשר בהחלט לפספס במחקרים שלנו.

אני רוצה לחזור לנקודה שיונה רוזנפלד העלה לגבי הלמידה. אני חושב שהדרך שאנחנו כאנשי מחקר לא נפספס ונקלע למטרה המשותפת, היא דרך הלמידה המשותפת עם אנשי השדה ואנשי המדיניות. לא רק העצמת אנשי השדה כשהם שותפים למחקרים שלנו, לא רק העצמה של אנשי המחקר כאשר הם יוצרים שותפות אמיתית עם אנשי שדה, זה גם העצמה של אנשים שבאים מקבוצה אתנית, דתית, חברתית-כלכלית אחת, כשהם עובדים יחד ובשותפות עם אנשים מרקע אחר. אני רוצה להודות לכולם, כי אני למדתי הרבה במשך היומיים האלה. תהליך ההפצה של כל הדברים ששמעתם היום לא התחיל בכנס הזה, הוא התקדם עוד צעד בכנס הזה, אבל לא נגמר. מי שצריך להפיץ זה לא רק החוקרים. כל אחד צריך להיות המפיץ של המחקר ושל המידע. יש לנו תפקיד לאפשר לאחרים להפיץ, ויש לנו תפקיד להפיץ בעצמנו. גם עשיית המחקר היא האחריות המשותפת שלנו, ואני מאוד מצפה להמשך העבודה עם כולם.